

УКРАЇНСЬКА ЕТНОГРАФІЯ ДИТИНСТВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Укладач Олена Боровець

Рівне–2025

УДК 39(477)(075.8)

У 45

**Українська етнографія дитинства: навчальний посібник / укл. О. Боровець.
2-ге вид., перероб. і допов. Рівне: РДГУ, 2025. 154 с.**

Рецензенти:

Ольга Хом'як, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики початкової освіти Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка С. Дем'янчука

Тетяна Костолович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методик початкової освіти Рівненського державного гуманітарного університету

У навчальному посібнику розглядаються основи української етнографії дитинства як джерела педагогічної науки, подано аналіз етнографічного матеріалу про традиції, звичаї, обряди, свята, обереги, дитячий фольклор українського народу; визначається соціальна обумовленість способів передачі матеріальних і духовних цінностей молодому поколінню та соціальних механізмів формування етнічної самосвідомості людини. Друге видання посібника доопрацьовано та доповнено матеріалами для контролю та самоконтролю знань здобувачів вищої освіти, завданнями для самостійної роботи.

Видання адресовано викладачам та здобувачам вищої педагогічної освіти, різним категоріям педагогічних працівників.

***Рекомендовано до друку на кафедрі педагогіки початкової, інклюзивної та вищої освіти РДГУ (протокол № 16 від 17.12.2024р.),
навчально-методичною комісією педагогічного факультету
(протокол № 8 від 18.12.2025 р.),
Вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 1 від 30.01.2025 р.)***

ЗМІСТ

Передмова	4
Тема 1. Етнографія дитинства як наука	5
Тема 2. Етнічні складники формування духовного світу дитини	18
Тема 3. Дитина в українській родині	40
Тема 4. Національна своєрідність звичаїв, традицій, свят, обрядів, ритуалів та їх вплив на виховання дітей	70
Тема 5. Народні знання та їх передача від покоління до покоління	99
Тема 6. Народна творчість та її вплив на виховання дітей	117
Завдання для самостійної роботи здобувачів вищої освіти	147
Тестові завдання для контролю знань здобувачів вищої освіти	149
Література	154

Передмова

Реформування національної системи освіти в Україні, модернізація освітнього процесу неможливі без опори на народні традиції виховання, на народні знання про дитину та її розвиток. Важливою метою виховного впливу на людину є максимальне виявлення її індивідуальності, і єдиним справжнім засобом розкриття неповторності, своєрідності індивіда є ведення його шляхами багатовікового поступу нації до сучасних досягнень культури.

Яскрава індивідуальність може сформуватися лише в умовах розвинутого етносу, на основі прилучення до етнічної і світової культури. Тому сьогодні так важливо привернути увагу здобувачів вищої освіти, майбутніх педагогів до глибокої проблеми – етнографічного дослідження світу дитинства. Курс «Українська етнографія дитинства» є сукупністю знань і умінь, що базуються на багатовіковому народному досвіді навчання, виховання і розвитку дитини. У процесі вивчення дисципліни здобувачі вищої освіти знайомляться із тими механізмами соціалізації, за допомогою яких дитина перетворюється в члена конкретного етнічно визначеного суспільства.

Мета навчальної дисципліни «Українська етнографія дитинства»: формувати у здобувачів вищої освіти вміння розв'язувати комплексні проблеми у професійно-педагогічній діяльності на основі знань з етнографії дитинства; здатність до популяризації етнопедагогічних надбань і традицій українського народу.

Завдання навчальної дисципліни «Українська етнографія дитинства»: збагачення, поглиблення і розширення знань студентів про дитинство як гуманітарне і соціокультурне явище;

засвоєння здобувачами вищої освіти знань про етнографію дитинства як джерело педагогічної науки, про умови та рушійні сили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства;

аналіз етнографічного матеріалу про традиції, звичаї, обряди, свята, обереги, дитячий фольклор українського народу;

визначення соціальної обумовленості способів передачі матеріальних і духовних цінностей молодому поколінню та соціальних механізмів формування етнічної самосвідомості людини;

осмислення майбутніми педагогами власної професійної значущості як носія етнокультури, підвищення рівня етнічної самосвідомості.

Друге видання посібника доопрацьовано та доповнено матеріалами для контролю та самоконтролю знань здобувачів вищої освіти, завданнями для самостійної роботи, які допоможуть здобувачам освіти поглибити, узагальнити і систематизувати знання з курсу.

Тема 1

Етнографія дитинства як наука

Сутність та зв'язок понять «етнографія дитинства», «народне дитинознавство», «народна педагогіка», «етнопедагогіка».

Зв'язки етнографії дитинства з іншими науками

Історія розвитку та становлення української етнографії дитинства

Дитинство – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя
В. Сухомлинський

Сутність та зв'язок понять «етнографія дитинства», «народне дитинознавство», «народна педагогіка», «етнопедагогіка»

Людина не може пізнати своєї суті, не проаналізувавши і не усвідомивши закономірностей свого дитинства. Неможливо будувати систему виховання дитини, не розуміючи природи дитинства, особливостей його історичного розвитку. Важливою метою виховного впливу на людину є максимальне виявлення і розвиток її індивідуальності, і вагомим засобом розкриття неповторності, своєрідності індивіда є ведення його шляхами багатовікового поступу людства до сучасних досягнень культури. Яскрава індивідуальність може сформуватися лише в умовах розвинутого етносу, на основі прилучення до етнічної і світової культури.

Тому увагу педагогів, психологів, етнографів привертає глибока проблема – етнографічне дослідження світу дитинства. Дослідників цікавить вивчення тих механізмів соціалізації, за допомогою яких дитина перетворюється в члена конкретного етнічно визначеного колективу. У дослідженнях Н. Побірченко у контексті цієї проблеми здійснюється аналіз зв'язку понять «етнографія», «етнопедагогіка», «народна педагогіка» з огляду на те, що ці науки мають різні предмети дослідження.

Етнографія – наука про побут, традиційну матеріальну та духовну культуру народів та їх походження. Термін походить від двох грецьких слів: етнос – народ, графо – пишу, і в буквальному перекладі означає народоопис. Основним

об'єктом етнографії як науки є етноси, тобто народи, нації та їх частини – етнічні та етнографічні групи. Предметом етнографії є вивчення та виявлення тих властивостей і компонентів етносу, які виконують етновизначальні функції. Етнографічні дослідження поширюються не лише на архаїку – «живу давнину», а й на сучасну культурно-побутову сферу життя народів, поєднання в ній традиційного і нового, тих особливостей і рис, якими визначається етнічна індивідуальність і самобутність народів. Як історична дисципліна етнографія керується науково-методологічними принципами історичного дослідження, необхідністю розгляду предмета вивчення у зв'язку з історичним процесом і соціально-економічним розвитком.

Народна педагогіка – це певний педагогічний досвід, який сформувався у результаті виховних дій мільйонів людей протягом віків і згодом викристалізувався у велику народну мудрість. Це система прийнятих у даній місцевості методів і засобів виховання, що передаються від покоління до покоління й засвоюються як певні знання, вміння і навички. Народна педагогіка належить до тих могутніх феноменів, що забезпечують збереження національного характеру, звичок і психології людини. Виховний ідеал, цілі, завдання, зміст, принципи, засоби народної педагогіки відображаються в рідній мові, фольклорі, звичаях, традиціях, обрядах, символах, у різних видах народного мистецтва, у народних іграх та іграшках, у живій практиці трудового і сімейного виховання, в народних ремеслах і промислах, у родинно-побутовій культурі.

Термін «народна педагогіка» у науковий обіг ввели О. Духнович та К. Ушинський. У вступному слові до «Народної педагогії» О. Духнович писав, що людину представляють натура, наука і звичай. У педагогічній літературі існують різні підходи до тлумачення цього поняття. Український педагогічний словник під редакцією С. Гончаренка розглядає народну педагогіку як галузь емпіричних педагогічних знань і народного досвіду з мети й завдань виховання, відповідних засобів, умінь та навичок виховання і навчання. Народна педагогіка включає у себе фольклор та етнографічні матеріали, виховні традиції, ігри та

іграшки, свята, сімейне виховання тощо.

Як вважає Є. Сявавко, народна педагогіка – це емпіричні педагогічні знання і сам досвід народних мас у справі виховання. Вона знайшла вияв у народних виховних традиціях, у фольклорних творах з дидактичним змістом і спрямованістю, у звичаях і обрядах, якими супроводжуються найважливіші події в житті дітей і молоді, іграх і іграшках, а також у досвіді сімейного виховання.

Педагогічний вплив народної педагогіки на формування особистості важко переоцінити. Діти й підлітки сприймають її легко, природно і просто, навіть не відчуючи, що їх виховують. М. Стельмахович у праці «Українська народна педагогіка» писав:

«Народна педагогіка наймудріша, бо вона озброєна багатючими знаннями, виробленими колективним генієм народу.

Народна педагогіка найавторитетніша, бо її істинність підтверджена багатовіковою масовою практикою родинно-шкільно-громадського виховання, творцем і носієм якого є сама нація.

Народна педагогіка найідейніша, бо вона базується на заповідях народної моралі, націлена на формування справжньої Людини. Благотворний вплив на її розвиток мають рідна мова й фольклор, чудові здобутки народного мистецтва, ремесла і промисли, родинно-побутова культура, національні звичаї і традиції, свята, обряди, символи.

Народна педагогіка найпрогресивніша, бо вона завжди знаходиться на передньому краї боротьби за розум, за світло знань, за перемогу Добра над Злом, Правди над Кривдою, за торжество здорового глузду й справедливості, за суспільний прогрес, за продовження роду людського й тісного взаємозв'язку поколінь, збереження й примноження національної культури, утвердження доброзичливих стосунків між людьми й добросусідських відносин між народами, захисту традиційної родини, теплоти домашнього вогнища, дитинства, батьківства і материнства.

Народна педагогіка духовно найбагатша, бо на її терені протягом багатьох

віків сумлінно працюють мільйони батьків і матерів, дідусів і бабусь, численних нянь з народу, вихователів-кумів й опікунів.

Народна педагогіка найгуманніша, бо леліє найдорожчий скарб суспільства, цвіт, гордість і майбутнє нації, надію людства – дітей.

Народна педагогіка найдемократичніша, бо твориться, шліфується й побутує у гущі народу, обслуговує його найперші потреби, виражає й реалізує його виховні ідеали, волю й інтереси, віру, надію й любов. Це прародителька батьківської мудрості, демократичної педагогічної науки, професійної, педагогіки й шкільної практики.

У середині 70-х років ХХст. з'явився термін «етнопедагогіка». Народна педагогіка – це вироблені і застосовувані в середовищі людей праці знання, засоби і досвід виховання та навчання дітей і підлітків, а етнопедагогіка – це наука про народну педагогіку, про досвід народних мас у вихованні підростаючого покоління, їхні педагогічні погляди; це наука про педагогіку побуту, педагогіку сім'ї, роду, племені... Етнічна педагогіка досліджує особливості національного характеру, що склався під впливом історичних умов.

Українська етнопедагогіка – наука про українську народну педагогіку. На думку дослідника української етнопедагогіки М. Стельмаховича, успішне просування вперед, нові відкриття у етнопедагогічних дослідженнях можливі за умови дотримання відповідних філософсько-світоглядних засад, тобто сучасних методологічних орієнтацій. За його визначенням, методологічна основа української етнопедагогіки складається з трьох філософських компонентів: національного, транснаціонального й українознавчого. Її фундамент становлять українська народна філософія, з якої пішла народна думка, яка концентрує в собі вироблену віками мудрість народу в поглядах на світ, роль і місце людини в ньому (вона передається від покоління до покоління через збереження у пам'яті людей і безпосереднє живе спілкування), а також праці українських філософів Ю. Дрогобича, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, О. Потебні; філософські ідеї Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника; положення представників філософської думки різних історичних періодів.

Філософсько-світоглядними засадами української етнопедагогіки є положення про: роль народу в створенні духовної та матеріальної культури; людину й життя як найбільші суспільні цінності; свободу як найважливішу умову досконалості; пізнавальні та творчі можливості особистості; мораль і критерії моральності; гармонію душі, тіла й розуму; довершений виховний ідеал і т. ін. Оскільки народна педагогіка своїм провідним першоджерелом й активним виховним засобом має народний фольклор, культуру і побут, то у дослідженнях з етнопедагогіки беруться до уваги положення сучасної фольклористики, етнографії та етнології – про поліфункціональність рідної мови, фольклору, колективний характер народної творчості, співвідношення між народним, національним та загальнолюдським.

Таким чином, методологічною основою української етнопедагогіки виступають провідні настанови української та загальної філософії, педагогічної науки, фольклористики, етнографії й етнології та українознавства. Серед них важливе значення мають вчення про роль народу, нації, особи й власної держави в збереженні й розвитку національної культури; про прихильне ставлення до культурної спадщини минулого; значення єдності, наступності, спадкоємності поколінь; положення про суть традицій і їх роль у житті суспільства; про особистість, закономірності її формування та розвитку; про демократизацію та гуманізацію виховного процесу на основі пріоритету національних та загальнолюдських цінностей.

Найкращий варіант сучасної педагогіки той, що базується на інтеграції народної педагогіки, етнопедагогіки та передової педагогічної науки в цілому, передової практики навчання й виховання дітей в сім'ї.

Таким чином, світанок людського життя, як називають поети дитинство, вивчають педагоги, народознавці, етнографи, етнопедагоги. На службу поставлено досить багатий арсенал методик, засобів. Н. Побірченко зазначає, що період дитинства висвітлюється в найважливіших його аспектах. Де ж тут місце такій науці, як етнографія дитинства? Але в тому й суть, що, приміром, етнопедагогіка вивчає один чи кілька аспектів дитинства – систему народних

знань і досвіду в навчанні та вихованні. Свій конкретний предмет дослідження мають народознавці та інші фахівці. Але жодна з даних наук не вивчає світу дитинства цілісно, бо це є завданням етнографії дитинства. Саме етнографічні методи виявились дуже успішними в соціологічному вивченні дитячої і юнацької субкультури. Давно доведено існування в кожній культурі специфічної дитячої традиції, яка має тенденцію повторюватися з покоління в покоління дітей і впливати на характер соціалізації підростаючої юні в рамках даної культури.

Отже, етнографія дитинства – це синтез педагогіки та етнографії, це наука про матеріальну і духовну культуру дитини, особливості її побуту, звичаїв, мови і культури у педагогічному контексті. Педагогічний підхід у дослідженні етнографії дитинства дає можливість диференційовано ставити питання про соціокультурні детермінанти виховання дітей і їх значення в процесі передачі національної культури від одного покоління до іншого.

Українська етнографія дитинства закладає основи традиційних знань про дитину як першооб'єкт виховання. Основою досліджень української етнографії дитинства як науки є народне дитинознавство. Воно концентрує в собі усталені погляди народу на дітей, емпіричні знання про умови й рушійні сили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства, про закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, волевих та пізнавальних процесів у дитячому віці від народження й до фізіологічного дозрівання та включення в доросле життя.

Народне дитинознавство містить у собі дуже цінні спостереження народу про особливості дитячого духовного світу, їхнього світовідчужування і світорозуміння. Воно розкриває передусім вікові та психологічні особливості дітей, специфіку їх мислення, своєрідність емоційного життя та інші народні спостереження, які глибоко і безпомилково відображають внутрішній світ дітей: інтереси, мотиви діяльності, цілі вчинків, специфіку розуміння соціальної практики, інші особливості духовного життя. Коротко можна сказати, що народне дитинознавство – це система психолого-педагогічних знань про дітей, і ці знання набувалися у процесі навчально-виховної практики народу.

В. Мосіяшенко зазначає, що українське дитинознавство – це чітка система психолого-педагогічних знань про дітей, це погляди українців на дітей як майбутнє народу, нації. Наш народ мав глибокі знання внутрішньої природи дитини й виняткове вміння здійснювати підхід до неї на основі врахування вікових особливостей, статі, індивідуальних рис характеру. У центрі уваги українського дитинознавства – питання дітності української родини, традиційні родильні звичаї та обряди, аналіз дитячої мови, народна вікова періодизація життя, навчання і виховання дитини, значення фольклору, місце і статус дітей в українській сім'ї, взаємини дітей із членами родини, обов'язки дітей тощо. Українське народне дитинознавство зосереджує в собі і погляди народу на формування та розвиток особистості дитини. Воно виступає як органічний компонент духовної культури нашого народу, української родинної етнопедагогіки.

Зв'язки етнографії дитинства з іншими науками

Дитина як об'єкт наукового дослідження цікавить педагогіку, психологію, етнографію, антропологію, етнологію, історію культури, соціологію та інші науки. Головним предметом дослідження етнографії дитинства є традиційно-побутова культура дітей. Пізнавальні завдання науки вимагають вивчення всіх сфер життя дитини, де виявляється її етнічна специфіка. Цим зумовлений комплексний підхід етнографії дитинства до об'єкта дослідження, що в свою чергу приводить до взаємозв'язків з різними суміжними галузями знань.

У багатьох випадках етнографія дитинства безпосередньо стикається, контактує і взаємодіє з історичною наукою та історією педагогіки, обмінюючись результатами досліджень. Інтереси етнографії дитинства з історичною наукою переплітаються і при вивченні історії культури.

Міцні традиційні зв'язки склалися в етнографії та етнографії дитинства з археологією – їх зближує певна спільність джерелознавчої бази і можливість взаємодоповнення наук, зокрема при реконструкції архаїчних пластів культури і дописемної етнічної історії народів.

На ділянках пізнання морально-етичних стереотипів поведінки, етичних

норм, традиційних форм виховання і навчання, психічних особливостей народів, їх характерів етнографія дитинства перетинається з педагогікою, психологією, етикою.

Етнографія дитинства близько межує з науками, що вивчають культуру. В культурологічній проблематиці етнографію дитинства цікавлять здебільшого питання специфічно-етнічних форм існування культури. З цього погляду важливими є співпраця з мовознавством, з мистецтвознавчими дисциплінами – для розкриття етнічної й етнографічної специфіки різних форм народної художньої творчості (вишивки, художнього ткацтва, різьби по дереву, художньої обробки металу, шкіри, гончарної майстерності, лозоплетіння, народної музики і музичних інструментів, народного театру, танцю); з фольклористикою – у вивченні усної народної творчості, яка тісно пов'язана з іншими ділянками традиційно-побутової культури і несе велике етновизначальне навантаження.

Давні контакти встановилися між етнографією дитинства і такою біологічною дисципліною, як антропологія – наукою про походження й еволюцію людини.

Оскільки етнографія вивчає і минуле, й сучасність народу, для неї надзвичайно важливі є дані соціології (науки про суспільство), конкретно-соціологічних досліджень, демографії.

Вивчення етнографією дитинства таких компонентів традиційно-побутової культури, як народних способів лікування дітей, передбачення погоди, метеорології, побутового рівня релігійних вірувань, має певне предметне співвідношення з науковими дисциплінами – медициною, метеорологією, релігієзнавством.

Отже, предметна сфера етнографічних досліджень перетинається з дослідженнями багатьох суміжних гуманітарних і природничих дисциплін. Етнографія дитинства має велике прикладне значення як засіб культурної адаптації народної педагогіки до сучасних методів виховання і навчання, як вивчення своєрідної дитячої субкультури, соціальної і психологічної автономії

світу дитинства з метою забезпечення формування особистості дитини.

Історія розвитку та становлення української етнографії дитинства

В історії української етнографії дитинства, дослідження дитячого побуту і культури можна виділити два етапи, що яскраво відрізняються один від одного: принагідне нотування випадкових спостережень, що подаються поруч з матеріалами про побут дорослих; період, коли дитина стає об'єктом спеціальних систематичних досліджень.

Належне місце в етнографічній літературі займають розвідки й студії європейських народів, присвячені дослідженню життя дитини. Німці, французи, англійці, італійці, чехи, поляки та інші здійснили значні досліді в галузі дитячого побуту. Однак Н. Заглада вказує на їхню однобічність: у них найбільше уваги присвячено пісням, загадкам, скоромовкам, казкам, іграм та забавкам. На Заході спочатку звернули увагу на твори усної народної словесності, що трапляються в дитячому оточенні. У 20-х роках XX ст. До наукового обігу входить термін «дитячий фольклор», який застосовується на означення всіх творів усної народної творчості, призначених для дітей. Мається на увазі творчість дорослих для дітей та дитяча традиційна творчість. Вчені, підкреслюючи, що не можна відкидати тісного зв'язку між етнографією та дитячою етнографією, відзначають, що остання має свої особливості, обумовлені сукупністю притаманних дитячому віку ознак. Дослідники зазначають, що побут дітей відрізняється від життя дорослих, і тому його потрібно виокремити для спеціальних дослідів.

За свою багатовікову історію український народ нагромадив величезну кількість надзвичайно цінних знань про дітей і їхнє виховання. Науковці звернули на них увагу в кінці XIX ст. Деякі елементи етнографії дитинства траплялись на сторінках наукових праць і трохи раніше, але висвітлювались дуже скупо й без будь-якого наукового психолого-педагогічного аналізу, тобто виступали як звичайна констатація деяких цікавих фактів з життя дітей. Уже в першій пол. XIX ст. в Україні деякі дослідники вивчають матеріальне й духовне життя народу, його родинний і громадський побут. У це поле обсервації часом потрапляли і діти, а головне, – середовище й духовна атмосфера, в яких ці діти

виросли, етнізувалися. Зокрема, це праці М. Максимовича «Дні і місяці українського селянина» (1849), П. Куліша «Записки про Південну Русь» (1856-1857), «Викохування дітей» (1868), М. Костомарова «Із прожитих на Волині днів» (1884).

У кінці XIX – на початку XXст. На сторінках педагогічної преси з'являються повідомлення про родильну обрядовість українців і догляд немовлят (С. Малинка, І. Барвінський, Д. Лепкий та інші). У 80-90-х роках XIX ст. на сторінках народознавчих часописів «Київська старина», «Етнографічний збірник» та інших систематично з'являються розвідки, що стосуються етнографії дитинства українського народу. У 1887 р. виходить друком Програма тернопільської етнографічної виставки, в якій проявляється зацікавлення до предметів дитячого побуту, зокрема української народної іграшки, котру зараховано до предметів, що «можуть дати розуміння про естетичний смак і творчість руського народу, про його уподобання та ступінь вправності». Програма до збирання відомостей про український край і народ укладена 1895 р. членами Наукового товариства імені Шевченка І. Франком, В. Гнатюком, Ф. Колессою, В. Шухевичем, Хв. Вовком, у якій питання про види і характер дитячих забав виділено окремо в підрозділі «Родинні звичаї».

У 1899 р. в III томі «Етнографічних матеріалів» під редакцією Б. Грінченка було надруковано 9 колискових пісень, 8 «чукикалок» та інші твори дитячого фольклору. У 1898 р. з'являється дослідження О. Малинки «Родини і хрестини», в якому представлені повір'я, звичаї, колискові пісні, характерні для населення Центральної України. Яскравий етнографічний матеріал опублікував М. Дерлиця в розвідці «Селянські діти», в якій подано дитячий побут Галичини, розміщено багатий матеріал із дитячого фольклору. Формули мовленнєвого етикету та ритуального мовлення, притаманні пологовій обрядовості українців, а також деякі зразки дитячого фольклору зафіксовано у збірці М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше».

Диференціацію на спрямування народознавчої науки щодо вивчення окремих ділянок дитячого побуту виявляє програма для збирання дитячих

іграшок та матеріалів з дитячих ігор та забав, опублікована у 1901 р. Полтавською комісією з підготовки етнографічної виставки при XII Археологічному з'їзді в Харкові. Леся Українка записала дитячі ігри, казки, пісні з Волині і видала їх збіркою «Дитячі ігри, пісні і казки». У 1904 р. М. Грушевським опубліковано першу в Україні етнографічну працю про народну іграшку. Автор подає детальний опис 77 народних іграшок з Чигиринщини Київської губернії, зокрема звертає увагу не тільки на особливості виготовлення, а й на умови ігрового застосування. Окрім цього, вченим було зібрано матеріали про світоглядні уявлення українців про дітей. Це дослідження обробив і випустив друком З. Кузеля через Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові на сторінках етнографічних збірників «Матеріали до українсько-руської етнології» (Т. 8, 1906; Т. 9, 1907). Таким чином побачила світ збірка «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», що містить цікавий фактичний матеріал з родинно-побутового й громадського життя українського села південної Київщини 1889-1890 рр.

Велике значення у науковій розробці проблем етнографії дитинства мають етнографічні праці І. Франка «Жіноча неволя в руських піснях народних», «Дітські слова в українській мові». Значний науковий інтерес для дослідників української етнопедагогіки становлять праці Ф. Вовка «Український народ у його минулому й сучасному», В. Гнатюка «Етнографічні матеріали з Угорської Русі», М. Сумцова «Українська хата», «Хліб в обрядах і піснях», «Нариси народного побуту», П. Чубинського «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край»; В. Шухевича «Гуцульщина».

Цінний фактичний матеріал для етнопедагогічної інтерпретації знаходимо в працях з історії України (М. Аркас, С. Бодянский, М. Грушевський, Д. Яворницький), з української народної філософії (Е. Згарський, І. Левицький), народної медицини (Г. Александровський, В. Милорадович), народної математики (Л. Граціанська, М. Малеча).

На сторінках української періодики початку XX ст. були вміщені непоодинокі заклики до широкої громадськості взяти активну участь у збиранні

інформації про життя і побут дітей. Планувалося підготувати узагальнюючу наукову працю про народні засоби виховання людини від народження і до шлюбу. З 1920 р. на території України здійснювала роботу Комісія з дитячого побуту та фольклору. За ініціативою А. Онищука у 1921р.(1922р.?) в Старосіллі Остерського району Чернігівської області була заснована перша в Україні етнографічна дослідна станція. Одна з працівниць цієї установи, Н. Заглада написала й видала у Києві монографію «Побут селянської дитини» (1926), що була підготовлена у відділі етнології Музею ім. Хв. Вовка при Всеукраїнській академії наук. У дослідженні на широкому тлі висвітлено життя і побут селянських дітей від трьох до чотирнадцяти років. Ця праця була першою і досить вдалою спробою дослідити світ дитини з конкретної місцевості та водночас показати типові риси побуту селянських дітей усього Полісся. У монографії показано їхню роль і місце в родині, громадській структурі, в господарській діяльності, їхню матеріальну й духовну культуру.

Історичні обставини, які склалися в Україні у 30-40 роки, негативно позначились на етнографії дитинства, у царині якої дослідження практично не проводились. Талановитих дослідників репресували, їх книги заборонили, були взагалі припинені дослідження й публікації матеріалів з української етнографії.

Науковий інтерес до етнопедагогічної проблематики відновився у кінці 60-х рр. ХХ ст. і нерозривно пов'язаний з іменем В. Сухомлинського. «Народ – живе, вічне джерело педагогічної мудрості», – зазначав педагог. Захоплення видатного вченого народною педагогікою було таке сильне, що він збирався написати про неї фундаментальну наукову працю. В. Сухомлинський писав: «У народній педагогіці розкриваються особливості національного характеру, обличчя народу. Якщо в майбутньому знайдеться достатньо сил, я візьмуся за українську народну педагогіку».

Процес демократизації суспільного життя 80-90-их років ХХ ст. мав свій вплив на розвиток етнографії дитинства. Так, 25 серпня 1988 р. ініціативна творча група педагогів-ентузіастів у своєму зверненні до освітян «Перебудова школи і народна педагогіка» за маніфестувала гостру потребу перебудови освіти

й виховання в Україні на засадах етнопедагогіки. Ця ж група проголосила звернення до батьків «Родинному вихованню – справжню турботу», закликавши їх берегти традиції народу в родинному вихованні. Коло дослідників, популяризаторів української етнопедагогіки розширюється (О. Вронська, Т. Дем'янюк, С. Горбенко, М. Когут, Д. Потребенник, Ю. Руденко, М. Самсонюк, М. Стельмахович, М. Хмелюк та інші). Значної популярності набули книги В. Скуратівського «Берегиня», «Покуть», «Посвіт», «Погостини», «Святвечір», «Місяцелік».

Наприкінці ХХ століття розгорнувся рух за навчання українознавству, заснування кафедр українознавства, відкриття лабораторій з етнопедагогіки, створення програм з української етнографії дитинства, етнопедагогіки, популяризації їх у пресі через українознавчі часописи: «Берегиня», «Народознавство», «Жива вода», «Заграва». Значного розвитку набули етнопедагогічні дослідження та дослідження в галузі етнографії дитинства. З метою координації дослідницьких тем у 1994р. при АПН України створено Раду з проблем етнопедагогіки і народознавства.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розтлумачте сутність понять «етнографія дитинства», «народне дитинознавство», «народна педагогіка», «етнопедагогіка».
2. Визначте спільні риси народного дитинознавства і народної педагогіки, етнографії дитинства і етнопедагогіки.
3. Укладіть структурно-логічну схему «Зв'язок етнографії дитинства з іншими науками».
4. Схарактеризуйте основні етапи розвитку української етнографії дитинства як науки.
5. Назвіть визначних українських етнографів, які вивчали культуру і побут дитини.
6. Обґрунтуйте необхідність вивчення дисципліни «Етнографія дитинства» здобувачами вищої педагогічної освіти.

Тема 2

Етнічні складники формування духовного світу дитини

Знання про умови та рушійні сили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства

Компоненти духовного світу особистості. Поняття національного характеру, ментальності. Національна філософія. Національна ідеологія та світогляд. Мова, народний мовленнєвий етикет. Національна психологія. Народна етика і естетика. Національна свідомість.

Знання про умови та рушійні сили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства

У народі існували уявлення про умови та чинники формування особистості, про розвиток людських якостей у дитини. Повсякденність не раз спонукала задуматися над тим, чому все те краще, чого досягло людство, не завжди властиве кожній окремій особі, чому одна людина добра, а інша – зла, одна щаслива, а інша – нещасна. Народ своїм допитливим розумом прагнув збагнути причину цього, заглибитись у духовний світ людини, виявити ті чинники, від яких насамперед залежить становлення людської особистості. Увага спрямовувалася до сім'ї як першоджерела життя людини. Так поступово, завдяки багаторічним роздумам та пошукам, емпірично визрівали народні уявлення про основні чинники формування особистості.

Першою серед них була помічена спадковість. Невипадково кажуть: «викапаний батько» чи «викапана мати», тобто «такий, як батько», «така, як мати». В українській народній педагогіці дається об'єктивне трактування суті спадковості та її місця у формуванні особистості. Багаторічні спостереження переконують, що спадково передаються частіше певні фізичні ознаки (будова тіла, колір шкіри, очей, волосся), природні зачатки якихось здібностей або властивостей, деякі риси характеру. Проте більшість рис особистості не успадковується, а набувається.

Іншим важливим чинником впливу на особистість дитини є середовище –

стан взаємин у сім'ї, побут, звичаї і традиції, матеріальний стан, житлові умови. Сім'я впливає на дитину з першого дня народження. Спосіб життя родини і характер спілкування з малям є визначальним щодо формування у нього перших звичок, від яких значною мірою залежатиме майбутня поведінка. Ідея залежності характеру дитини від середовища, побутових умов, домашнього оточення, всього укладу життя сім'ї знайшла вираз у багатьох українських народних прислів'ях і приказках: «З ким поведешся, від того й наберешся», «Ниточка веде до клубочка», «Який стук, такий грюк», «Кожна пташка свою пісню співає і своє гніздечко має».

Вплив на дитину домашнього оточення, укладу життя родини особливо зростає, коли вона починає ходити й говорити. Саме тоді у неї з'являється більше можливостей для фізичного і духовного контакту з навколишнім світом. Сім'я позитивно впливатиме на дітей, якщо в ній пануватиме здоровий дух єдності. Родинні чвари, постійні сварки між батьками, а ще гірше – негідна поведінка когось з них, негативно позначаються на вихованні дітей.

Чітко визначився у народних уявленнях такий могутній чинник формування особистості, як виховання прикладом. Щодо цього є народні афоризми: «Добрий приклад кращий за сто слів», «Бурчання наскучить, приклад научить», «Приклад кращий за правило». У цих висловлюваннях відображено схильність дитини наслідувати старшого брата чи сестру, матір чи батька, сильнішого чи розумнішого товариша.

Усі чинники розглядаються у народному дитинознавстві як однаково важливі, проте в різних ситуаціях кожний з них може стати вирішальним: спадковість («Яке коріння – таке й насіння», «Яке зіллячко, таке й сім'ячко», «Від лося – лосята, від свині – поросята»), середовище («Як зайдеш між реп'яхи, то й реп'яхів наберешся», «Як у сім'ї згідливе життя, то й виросте дитя до пуття»), виховання («Що виховаєш, то й матимеш», «Що посієш, те й пожнеш»), спадковість і виховання («Яке дерево, такі його віти, які батьки, такі й діти», «Яка гребля, такий млин; який батько, такий і син»). Вплив виховного чинника на формування особистості настільки великий, що, за народними уявленнями,

визначає навіть долю людини.

Рушійними силами процесу розвитку людських якостей є суперечності, серед яких: суперечності між необмеженими можливостями розвитку людської природи та обмежуючими умовами соціального життя; між зовнішніми впливами та внутрішніми прагненнями; між впливами сім'ї, громадськості та ін.

Компоненти духовного світу особистості

Процес формування особистості дитини базується на національних цінностях, які розвивають у них риси типових представників свого народу. Таким чином формуються в підростаючого покоління всі компоненти духовного світу, які передаються від пращурів і збагачуються сучасним буттям нації. До основних компонентів духовного світу особистості належать національний характер, ментальність, національна філософія, мова та національна психологія, народна етика і естетика, національна свідомість, національна ідеологія та світогляд (В. Кузь).

Національний характер і ментальність. Поняття про характер (як окремої людини, так і народу) існувало ще в давній Русі й передавалося словами «нрав, норів», що означало не тільки характер, а й моральність та звичаєвість, притаманні народу, і поняття симпатії та любові. Відомо, що народи з давніх-давен, спілкуючись між собою, приглядалися один до одного, помічали якісь характерні риси своїх сусідів і давали їм певну характеристику. Так само й кожен народ здавна відрізняв себе від інших народів.

Поняття національний характер охоплює типові якості та психологічні особливості етнічної групи, яка має спільну територію, мову, історію, культуру, звичаї, символи, що відрізняють її від сусідніх народів. Вони формувалися протягом віків усім ладом і способом життя, своїми культурно-історичними традиціями, які поєднували з минулим досвідом. Вічне правдошукання, гостинність і щедрість, ласкавість і доброзичливість, пісенність і музичність, працьовитість і талановитість, ніжність і глибокий ліризм, свободолюбність і душевне багатство – лише деякі типові якості відомого в цивілізованому світі українського національного характеру.

Національний характер і темперамент багатьох українців мають деякі нашарування, які історично не притаманні і виникли під впливом чужорідних факторів, політичних віянь і установок, ідеологічних догм, привнесених ззовні. Такими нашаруваннями у частини українців є неповага до рідної мови, недостатнє відчуття єдності людей і своєї нації, соборності всіх українських земель, примиренність і довготерпеливість до явищ, які порушують цілісність, згуртованість народу, принижують його духовні, культурні цінності.

Тип національного характеру залежить від багатьох чинників: расові чинники, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфічні та глибинно психічні причини. Расою у цьому випадку називають групу людей, яка має спільне походження, певні успадковані антропологічні, духовні, психологічні риси, які вона витворила впродовж своєї історії і довгого проживання на спільній території, яка у кожного народу має свої природні особливості й певною мірою впливає на формування національного характеру. Так, багатство землі України сприяло закоханості в природу, ліризму українського народу. Проте відзначається і така риса, як відсутність активності, бо плідюча земля обдаровує людину без особливих на те зусиль. Історичні чинники впливали на войовничість українського народу, оскільки ця багата країна завжди потребувала захисту від численних завойовників.

Юрій Липа визначає чотири складники української пракультури: трипільський, понтійський, готський та київсько-руський.

Трипільська пракультура має етнічний зв'язок з пракультурою Малої Азії, тобто більш південною. Це були люди, які гартувалися у суворіших кліматичних умовах, ніж малоазійці. Саме вони залишили у спадок українцям свою терплячість, мовчазну відвагу, скромність, обережність, впертість у досягненні мети і вміння стійко сприймати невдачі. Саме від них в українців психологія хлібороба, пошана до жінки, родинні звичаї, демократичний громадський устрій.

Понтійська пракультура – це культура північного Причорномор'я, де відчутні еллінські етнічні впливи. Понтійська культура близька до скіфської. Від них українці успадкували відвагу, підприємливість, творчий дух, потяг до краси.

Готські впливи, що відомі з II ст. н. ч., прийшли в Україну через Волинь з імперії Остроготів. Щоправда, сучасні дослідження доводять, що вплив готів у нашій історіографії був дещо перебільшеним. Від них могли бути успадковані стійкість характеру, військова та державна дисципліна, дотримання угод, організованість. Поєднання готизму з еллінізмом (понтійством) дало тип запорозького козака, який дивував іноземних істориків: люди військові й водночас торгові.

Київсько-руський складник. Староукраїнська держава Київська Русь проіснувала близько 700 років. Від неї в українців свідомість своїх політичних традицій, які зберегла князівська еліта навіть у Литовській державі, а також продовжили запорозькі козаки аж до скасування Гетьманщини. Цей складник передав у спадок українцям дух волелюбності й національної гордості, глибинний український патріотизм.

Ю. Липа також розглядає в національному характері домішки, які вважає меншовартісними, ніж описані вище складники, проте зазначає, що нехтувати ними не можна. Домішки можуть бути двох типів: ті, що виявляються в антропології (фізіологічні), і ті, що накладають духовний відбиток на національний характер (імпрегнаційні). Велику роль для імпрегнації має психологічний стан народу, його ставлення до сусідів, сприйняття чи не сприйняття іншого етносу. Українці дуже неохоче вступали в шлюб із представниками інших етносів. Щоб поєднати свою долю з чужинцем, українській дівчині потрібно було побачити спільність його норм моралі з українськими звичаями, правопорядком. Вагому роль мало також і ставлення цього чужинця до України. Ще рідше одружувалися з чужинками українські чоловіки.

Ментальність – це національний тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах і символах (часто підсвідомих), що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, оцінку певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності. Менталітет – це сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних особливостей мислення

народу, соціальної групи, що проявляються в культурі, мові, поведінці. Національний характер найповніше відображається в культурі, в інтелекті нації.

Національна філософія. Національна ідеологія та світогляд. Народна філософія – це система різностадіальних міфологічних вірувань, ідеологічних переконань, нашарувань різних історичних епох, різноконцептуальних мотивів, уявлень, вірувань.

Філософія українців (етнософія) – це система оригінального сприймання і осмислення дійсності; самобутня система ідей, поглядів на природу, суспільство, всесвіт, на душевний і духовний світ людини, обумовленість природних, соціальних і психічних явищ, на проблему долі людини, покликання і роль в історії народу, на можливу участь у людському житті ще не пізнаних, «надприродних» сил. У нашого народу етнічна філософія існує у вигляді уявлень, понять про світобудову, глибинні потаємні першопричини людських вчинків, історичного поступу ще з дохристиянських часів. Народна філософія розуміє працю як доцільну діяльність людини, спрямовану на створення матеріальних і духовних цінностей. Вона вбачає у праці основу існування суспільства, природну умову людського буття. Без активної трудової діяльності немислимий розвиток особистості («Без діла слабіє сила»); завдяки їй розвиваються здібності людини, формуються її світогляд і моральне обличчя.

Оволодіння кожною дитиною народною мудрістю є надійним ґрунтом для засвоєння наукової філософії, опанування філософськими системами багатьох народів світу.

Кожна нація (етнос) має свою, історично обумовлену ідеологію, яка своїм корінням сягає сивої давнини та ідеями якої пройняті всі сфери життєдіяльності народу. Національна ідеологія – це ідейне багатство нації, система філософських, політичних, правових, економічних, моральних, естетичних та релігійних ідей, поглядів, принципів ідеалів, які відображають інтереси, прагнення, потреби нації, суверенність її державності.

Протягом століть українська нація виробила власну, глибоко гуманістичну ідеологію. Ця скарбниця народних ідей постійно поглиблювалася,

відображаючи нові явища, потреби національно-культурного життя народу. Національна ідеологія захищає інтереси людини праці, право кожної особистості на повну свободу мислення і волевиявлення. Ідеологія українського народу обґрунтовує найвищі цінності – повний суверенітет як окремої особистості, так і державного, політичного, економічного і духовного життя України.

Національна ідеологія утверджує в житті вічні загальнолюдські цінності мирної творчої праці, взаємопідтримку людей різних національностей, реальну дружбу народів, самобутність і суверенність кожної нації, пріоритет прав особистості, верховенство турбот про юне покоління – майбутнє нації.

Кожна людина визначає своє ставлення до себе, до інших людей, до світу. Вона замислюється над своїми вчинками, намагається усвідомити їх на основі власного досвіду. Водночас людина успадковує багату «пам'ять віків» попередніх поколінь, їх традиції, вірування. Так стихійно формується світогляд людини, який охоплює знання, переконання, прагнення, сподівання.

Світоглядні уявлення народу є, по суті, його філософією, щоправда, із потужним міфологічним пластом. Національний світогляд – це обумовлена культурно-історичними умовами система поглядів, переконань ідеалів, яка складає основу національної духовності і відображається в ідейній, морально-етичній спадщині, традиціях і звичаях української нації, її минулій історії і сучасному бутті. Український світогляд розкриває народне ставлення до природи, людини, пояснює смисл життя, місце людини в ньому. Світогляд спирається на розуміння народом таких фундаментальних понять, як світ, людина, народ, нація, любов, віра, надія, духовність та ін.

У життєво-практичному світогляді важливе місце посідають уявлення та вірування. Уявлення – це образ якогось предмета чи явища, який міг сприйматися раніше і відтворився в пам'яті або створений уявою. Воно стосується не лише минулого й теперішнього, а й майбутнього. У народному світогляді переважають уявлення як плід власної уяви, що стосується таких ситуацій, яких людина повністю ніколи не реалізовувала в дійсності. Отже,

йдеться про перетворювальне, а також спотворене відображення реальних предметів і явищ. Релігійні уявлення людей називаються віруваннями. Вони сприймаються за істинні без перевірки, на віру. Віра становить основу релігійного світогляду. Релігійні люди переконані в існуванні надприродних сил та в їх визначальній ролі у світі. Вірування необхідно відрізняти від повір'їв – своєрідних народних уявлень про залежність людини та її долі від явищ навколишнього світу. Народні повір'я широко відображені в усній народній творчості, зокрема в переказах, легендах тощо.

Українському світогляду притаманна філософсько-психологічна риса – утвердження органічної єдності, гармонійного злиття Людини і Природи, Народу і Космосу. Світогляд українців відзначається об'єктивністю, реалістичністю, глибинним осягненням першоструктур буття, поєднанням глибокого ліризму, душевного багатства і проникливої логічної думки.

Важливим фактором для розуміння суті народного світогляду є те, що українці – це землеробський народ, причому переважно із хліборобською спеціалізацією. Світогляди і обрядовість усіх землеробських народів світу дуже подібні. Для них основними є культи родючості, рослинності. Навколо цієї ідеї і обертається значна частина світоглядних уявлень. Практично культ родючості є основою народної філософії українців, яка намагалася не лише пояснити процес щорічного відродження природи, а й навіть у ритуальній формі сприяти цьому (за допомогою календарних обрядів). Однак, М. Гримич зауважує, що культ родючості – не найдавніший пласт ранньорелігійних уявлень, які лишили свій слід в українському народному світогляді, – більш архаїчним є культ предків.

Важливими елементами світоглядних уявлень українців були уявлення про «першоелементи» світу. Головними вшановуваними стихіями та явищами українців були земля, вода, небо, вогонь, сонце, зерно, хліб. За магіко-міфологічними уявленнями, всі вони універсальні, життєдайні, вічні (споконвічні), отже, «святі» субстанції, першоелементи всесвіту. Сталими словосполученнями в народній мові є «свята земля», «свята вода», «святий вогонь», «хліб святий».

Життєдайність цих першоелементів виявлялася по-різному: земля – народжує, вода – запліднює, вогонь, сонце – дають енергію. В ритуальному вшануванні цих елементів і полягає основний для української народної традиції культ – культ родючості. Українці називали землю землею, святою, матір'ю, матінкою, хлібною, світовою, пшеничною, чайною, христовою, доброю, житньою. Земля, вважалася, – жива, вона може відчувати біль і образи. В календарній і родинній обрядовості відчувається особливе магічне призначення води. Такі обрядодії, як кроплення водою, свячення води в криницях, обливання водою, ритуальні купання тощо з давніх часів асоціювалися з заплідненням, урожайністю, народжуваністю, розмноженням, збільшенням тощо, тобто з усіма складовими культу родючості. Головна функція вогню – ініціальна, енергетична. Надзвичайно важливою є світо творча і життєдайна функція вогню у формі «небесного» вогню – сонця. Сонце – джерело енергії, регулятор і розподільник часу.

Життєдайність і всесильність трьох головних субстанцій (землі, води, вогню) виявлялася й у функції очисній, функції цілющості. «Будь багата, як земля, і здорова, як вода» – традиційне українське побажання. Усесильність згаданих субстанцій відчувалась і в уявленнях про їхню здатність бути оберегом. Дуже поширений і сьогодні звичай брати землю в дорогу. Водою «змивали» уроки, уберегалися від них. Вогонь також у магічній практиці виконував функції оберегу.

Ідея регулярного відтворення життя реалізувалася також за допомогою культу рослинності, зерна. Зерно, яке несе в собі нове життя, символізувало возз'єднання землі, води і вогню. Тому насіння використовувалося у народних обрядах із специфічними функціями.

Сонце в народних легендах і казках співвідноситься з Богом (в народно-християнському розумінні): сонце – це обличчя Господа, «Боже око», «цар неба». Місяць у народній поетичній мові зветься козацьке, бурлацьке, циганське сонце. Вважалася, що він створений з Божого тіла, щоб давати зміну сонцеві. Місяць має безпосередній вплив на долю людей, на тварини і рослини. Аби

улестити Місяця, радили молитись молодикові. Місяць наділявся цілющими властивостями: зібрані при молодику лікарські рослини і коріння мали чудодійні сили. Зірки також трактувались дітьми Сонця, свічами, запаленими Богом після народження людини, ангелами тощо.

Світоглядні уявлення українців багаті на надприродні істоти. Під демонологією розуміються уявлення українців про злих духів (демонів), що дійшли з давніх часів. Демонічні істоти слід відрізняти від «непростих», до яких гуцули відносили знахарів, примівників, градівників, віщунів та інших, вважали їх земним втіленням уявних незвичайних властивостей – як фізичних, так і духовних. Демони – це фантастичні істоти.

Серед чоловічих персонажів міфології найпопулярнішими був чорт. Його ще називали біс, диявол, дідько, щезник, він, той, злий, сатана. Серед назв чорта є евфемістичні, оскільки вважалося, що не можна вимовляти саме це слово, бо він одразу з'явиться і почне пакостити. Тому треба говорити про нього описово, наприклад: «той, що не при хаті сказано». Чорт робить капості людям і підбурює їх чинити так само; він любить знущатися, піджартовувати над людьми, для чого перетворюється на різних тварин (баранця, чорного півня, kota, качура) або набуває образу людини. Похідними і різновидами чорта є польовик, очеретяник, лісовик, домовик.

Віра в домовика пов'язана з уявленнями про вогонь, домашнє вогнище. Саме тому вірили, що домовик живе біля печі (під припічком). Звичай «годувати домовика» (лишати на припічку несолену їжу на ніч) бере свій початок від жертвопринесень Вогню, домашньому вогнищу. У народних оповідках він має різну подоби: то як волохата маленька істота, то як дядько, високий, у хромовому плащі і в шапочці, то як котик або яка інша тварина; то як маленький хлопчик у червоних штанцях, рогатій шапці, з люлькою в зубах, часом з ногами, як у цапа; а інколи він узагалі невидимий, але його можна відчутти на дотик, якщо він обніме людину або потягне її за руку. В західних регіонах України домовика називали хованець, вихованок, годованець, щасливець.

Найдавніші й важливі для дохристиянської релігійної системи міфологічні жіночі істоти – русалки. В них персоніфікувалась ідея родючості, а святкування на їхню честь і дотримання всіх табу мали сприяти гарному урожаю. З часом під впливом християнських уявлень вони почали сприйматися як істоти, пов'язані з нечистою силою, змінилося і ставлення до них. В українській традиції русалки мали такі локальні назви: росалки, мавки, нявки, лоскотарки. У різних місцевостях існують певні стереотипи русалок. Скажімо, якщо в якомусь регіоні чи місцевості переважає переконання, що русалки – це діти, які померли нехрещеними, то й образ русалки постає тут у вигляді малої дитини. Найчастіше ж в Україні про русалок говорили як про молодих дівчат, котрі з розпущеними косами (інколи у вінках) святкують свій тиждень: роблять гойдалки, сплівши дві берези до купи, гойдаються, регочуть, плескаючи по воді, співають. До образу русалки, поширеного переважно на північних територіях України, подібний образ повітруль (вітрениць), характерний для регіону Карпат. Ці «дівчата» манять переважно чоловіків у глиб лісу, ведуть їх у танок і затанцьовують, часом до смерті. Названі вище міфологічні образи усвідомлювалися переважно як фольклорні персонажі.

Історію релігійного життя нашого народу поділяють на чотири періоди: передхристиянський, християнський, державного атеїзму, сучасний. Кожен з них має свої особливості, хоча грані між ними іноді чітко не простежуються. Передхристиянський період характеризується пануванням серед нашого народу язичницьких (поганських) вірувань. Водночас треба зазначити, що християнство в українських землях почало розповсюджуватись ще задовго до його перетворення на державну релігію Київської Русі. Та з прийняттям християнства язичницькі вірування не могли зникнути зразу і без сліду. Довгий час зберігались різні обряди, які після певного переосмислення були сприйняті новою церквою. Погани (язичники) у різних формах обожнювали природу та її явища, а також серед них панував культ предків. Кожне плем'я шанувало своїх богів, а також мало якісь власні культу. Дослідники стверджують, що релігійні вірування в українських землях були вже у другій чверті IV тис. до н.е., коли тут

жили ранньотрипільські племена. В їхніх різних поселеннях знайдено багато скульптурних зображень Великої Матері всього суцього, що вважалася богинею родючості. Трипільські хлібороби мали релігійні обряди, які виконувались під час зимово-весняних свят.

Поганські культи наших предків можна поділити на певні періоди. Спочатку формою релігії був анімізм, цебто вірування в добрих (берегинь) і злих (упирів) духів. Згодом почали поклонятися Роду і Рожениці як богам родючості і добрим духам предків, що втілювали творчі сили природи. Слов'яни мали священні гаї і поклонялись старим ясенам, дубам, липам, ліщині та іншим деревам. Під деревами наші предки здійснювали різні жертвоприношення. У священних гаях стояли поганські ідоли. Панувало багатобожжя, яке однак не заперечувало існування головного божества. Кожне плем'я мало своїх богів, а одне й те ж божество могло мати різні назви. Нерідко головним божеством визнавали бога Перуна. Однопорядковими релігійно-міфологічними персонажами з Перуном вважались Велес (Волос) і Род. Велес був антиподом, супротивником Перуна. Перун – це грізний бог війни, який стояв на захисті держави, а Велес – покровитель і захисник «нижчого світу», герой-змієборець, покровитель багатства і худоби, родючості, володар світу мертвих, лікар і покровитель мистецтва. Богом світла вважався Сварог, що був начебто батьком Дажбога, або Сварожича. Сварожич був посередником поміж небом і землею, втіленням найвищої мудрості. Він міг визнаватись божеством війни, покровителем гостинності й промислів. Божеством весни, символом весняного сонця був Лад, який інколи ще називався Живом, чи Живим. Дажбог і Хорос уособлювали Сонце, але перший був слов'янського походження, а другий – іранського, і міг бути розповсюджений серед сіверян. Симаргл вважався богом Землі, підземного царства. Слов'янський бог Стрибог, який згадується і в «Слові о полку Ігоревім», був богом вітрів. Мокош – це жіноче божество родючості й домашнього господарства. З поганством пов'язані різні жертвоприношення, у тому числі й людські.

Глибокий вплив на народний світогляд справила християнська філософія та

обрядовість, увівши в нього широку сюжетику, календар, персонажі святих і демонологічні уявлення. Специфікою світоглядних народнохристиянських уявлень є те, що вони побутують в дуалістичній формі (дуалізм – це тип релігійного вчення, за яким Добро і Зло є предковічними і рівнозначними в цьому світі). Історія християнства в українських землях розпочалась ще задовго до хрещення наших предків Володимиром Великим. Прийняття християнства супроводжувалось боротьбою проти поганства (руйнування ідолів і капищ, вирубання священних гаїв, знищення волхвів тощо). Незважаючи на це, сліди давніх родових культів не зникли до нашого часу. Це стосується насамперед образів так званої нижчої міфології. Йдеться, зокрема, про культ берегинь. Вони набули родинного або, в ширшому розумінні, – громадського характеру. Прикладом переоцінки старих культових постатей може бути Коляда. Ще в давніх джерелах називався так один з богів, але згодом, як видно з етнографічних досліджень, Коляда почав ототожнюватись зі сніпком збіжжя, що вносять у хату на Свят-вечір, хоча його сприйняття має дещо ширше значення. До культових постатей передхристиянського часу належить також Купало. Український етнограф Олекса Воропай зазначає, що в старих писаних джерелах Купало характеризується як поганський бог земних плодів, якому приносили в жертву хліб як головний плід рідної землі. Вінцем творіння вважалось поєднання Сонця з водою, що збігалось зі святом Купала. Отже, з прийняттям християнства передхристиянський світогляд наших предків не зник.

Національний світогляд, його глибина і багатство найяскравіше відображені в міфології, фольклорі, символіці, прикметах, віруваннях, традиціях і звичаях народу, матеріалізовані в історичних подіях і здобутках національної культури. Національний світогляд є тим базовим компонентом особистості, фундаментом її духовності, на основі якого успішно формується науковий світогляд.

Мова, народний мовленнєвий етикет. Національна психологія. Проблему залежності культури народу від його мови теоретично обґрунтували американські вчені Бенджамін Лі Уорф та Едуард Сепір. Вони аргументовано

довели, що мови відрізняються не тільки за будовою речень, але й за поділом світу на елементи, які є матеріалом для побудови речень. Виходячи з низки конкретних прикладів, Уорф робить висновок про взаємозв'язок мови з психічною, розумовою та практичною діяльністю людей. Причому цю залежність він розуміє як залежність мислення, світогляду і поведінки людей від прийнятих форм слововживання, природи і характеру мови, якою вони висловлюють свої думки і почуття.

Слово є своєрідним духовним кодом етнокультури. Відомий український мовознавець Олександр Потебня також писав, що мови – це глибоко відмінні системи прийомів мислення. Він відверто засуджував двомовне виховання дітей у ранньому віці. У національній пам'яті криються глибинні риси мовного вираження усіх аспектів світосприйняття, руху національної думки. Емоційне спілкування матері з новонародженою дитиною через рідне слово є прикладом єднання поколінь, постійного діалектичного взаємозв'язку минулого і прийдешнього. Отже, рідна мова є найважливішим, найбагатшим і найміцнішим зв'язком між нинішнім і майбутнім поколінням народу як одне велике, історичне, живе ціле. Тому цілком заслужено називає К.Ушинський рідну мову «народним наставником», «народним педагогом», який навчав народ тоді, коли ще не було ні книг, ні шкіл, і продовжує навчати його до кінця народної історії, навчає напрочуд легко, за якимось недосяжно полегшеним методом.

Опанування рідної мови, рідного слова починається з раннього дитинства, а вдосконалення її, засвоєння культури мовлення триває протягом усього життя. Перші слова дитина починає промовляти в кінці першого – на початку другого року життя. Малюк уважно прислухається до мовлення батьків, адже воно є взірцем для наслідування. Враховуючи психологію дитячого віку, народна дидактика пропонує дитині полегшені мовленнєві моделі так званої дитячої мови: льоля, ляля, киця, гам, цяця та ін. Ці слова, становлять своєрідний фонд народної дитячої лексики; яка передається, весь час доповнюючись та збагачуючись з покоління в покоління. У дитячому словнику чимало звуконаслідувальних слів: бам-бам, гав-гав, ням-ням, ку-ку, кар, люлі-люлі, тосі-

тосі. Вони стимулюють мовленнєву активність дитини, полегшують її спілкування з дорослими. Третій рік життя – вік засвоєння дорослої мови. Також змалечку дітей привчають до дотримання норм народного мовленнєвого етикету. Мовленнєвий етикет – система стандартних, стереотипних словесних формул, вживаних у ситуаціях, що повторюються повсякденно: вітання, прощання, вибачення, запрошення, побажання тощо. Отже, це вибір мовних засобів вираження, засоби їх реалізації, застосування мовного етикету в конкретних актах спілкування. Мовленнєва етика передбачає дотримання умов успішного спілкування: доброзичливого ставлення до адресата, демонстрації зацікавленості у розмові, налаштованості на внутрішній світ співбесідника, щирості у формулюванні думок, увазі, сигналами чого є різні репліки, а також міміка, усмішка, погляд, жести та ін. Порухення норм мовленнєвої етики суттєво ускладнює процес спілкування. Етичні мовленнєві норми втілюються в спеціальних етикетних мовленнєвих формулах і виражаються сукупністю різнорівневих засобів – від окремих слів до висловлювань і навіть текстів. Йдеться про мовленнєвий етикет – систему усталених форм спілкування, прийнятих відповідно до соціальних ролей комунікантів і моральних норм поведінки людей у суспільстві.

Формули етикету в процесі мовлення не створюються, а відтворюються в типових комунікативних ситуаціях, що полегшує спілкування. Мовленнєвий етикет – це спосіб ведення розмови, манера говорити, вміння слухати і розповідати. Спілкувальний (комунікативний) етикет – явище загальнолюдське. Водночас йому притаманні етнічні особливості, національна своєрідність. Це спричинено, з одного боку, специфікою природно-кліматичних умов, способами господарювання, контактами з іншими народами, впливом релігії, рівнем культурно-цивілізаційного розвитку тощо, а з іншого – темпераментом народу, його ментальністю, національним характером.

М. Стахів зазначає, що в мовленнєвому етикеті українців відображено такі риси, як побожність, шана до батьків, до жінки, демократизм, емоційність, естетизм, делікатність та ін. Для українців суть принципу ввічливості, або

етикетності, у спілкуванні закладено в словах з Біблії: «Вагу та міру для слів своїх вироби». Релігійність і шанобливе ставлення до землі сприяли формуванню лагідної вдачі українця. Етикет тісно пов'язаний з українською ментальністю. Саме тому простежується певна паралель між вдачею народу та його мовленнєвим етикетом. На мовному рівні ці етнопсихологічні риси українського народу відображаються, зокрема, в тому, що у багатьох етикетних висловах семантичним центром є слова з морфемою добр- (добрий день, добридень, доброго здоров'я, доброго ранку, добродію, люди добрі). Семантика слова «добрий» наголошує на одному з найзагальніших понять моральної свідомості – добро. Окрім цього, існує багато етикетних одиниць, в яких уживаються слова з коренем ласк-, здоров- (з Вашої ласки, ласкаво просимо, здоровенькі були, доброго здоров'я, здрастуйте). Ці вирази своїм значенням демонструють щирість і доброзичливість українського народу.

Ще однією рисою, притаманною для українців, є емоційність. Як наслідок – широке використання в одиницях етикету пестливих суфіксів (доброго здоров'ячка, яка Ви гарненька). Вони зафіксовані в усній народній творчості: казках, прислів'ях, піснях. Гостинність українців сприяла утворенню найрізноманітніших етикетних одиниць (ласкаво просимо, призволяйтеся, частуйтеся, будьте як вдома тощо).

Народна педагогіка дуже вимоглива до дотримання мовленнєвого етикету, бо це основа доброго ладу між людьми, ознака високої духовності та людської краси. Так, у народній пісні «Ой у полі нивка», козак, який «їхав з України», зустрівши дівчину, яка жито «жала й сіла спочивати», «мусив шапку зняти, добрий день сказати», «помагай Біг!» - тобто привітатися і побажати їй успіху в роботі.

Комунікативному етикету притаманна національна своєрідність. Ці національні відмінності ледве помітні або достатньо виразні. Наприклад, ми кажемо «Добрий вечір» тоді, коли вечір уже наступив, сонце зайшло або заходить, а італійці «Доброго вечора» кажуть після другої години дня. Українська етикетна фраза «Сідайте, щоб старости сідали!» іномовній людині

нічого не скаже, хоча ми з цієї формули можемо дійти висновку, що у хаті є дівчина, яка може бути «на виданні» або ще зовсім маленька – отже, вітання було жартівливим.

Фундамент системи сучасного мовленнєвого етикету становить мовний досвід попередніх поколінь, зафіксований у народних казках, піснях, художній літературі. Ще Великий князь Володимир Мономах у своєму «Поученні», звертаючись до дітей, радив: «При старших годиться мовчати, премудрих слухати», «Бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати», «Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові», «Брехні остерігатись», «Не проминути ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовити». Тому і не дивно, що у давніх традиціях українського народу змалечку вчити дітей до всіх вітатися та говорити на ви до старших людей, у тому числі до рідних батьків, хрещених батьків, кумів тощо. В Україні батьки змалку при звичають дітей до мовленнєвого етикету. Дитя щойно зіп'ялося на ноги чи навіть ще сидить у колисці, а його вже привчають при зустрічі слухати вітання «Здоров. Рости великий!», а прощаючись, казати «па-па» і з привітною усмішкою махати ручкою.

Загальноукраїнські правила та норми мовленнєвого етикету поширені на всіх територіях, де проживають українці, але поряд з ними, не замінюючи, а радше доповнюючи їх, вживаються й дещо відмінні засоби спілкування, засновані на місцевих традиціях, звичаях, обрядах і віруваннях. Етикет у поведінці людей і в мовленні історично змінний.

У суспільному житті людини трапляється безліч типових комунікативних ситуацій, котрі називаються етикетними, тому що в них на передній план висуваються взаємини між тими, хто спілкується. Це ситуації вітання, прощання, звертання, побажання, оскільки вони мають стандартний, типізований характер. Їхнє мовне «забезпечення» – стереотипне, тобто узвичаєне, усталене. Такі стереотипи полегшують мовленнєве життя, але особливості їх застосування мовець повинен знати добре.

Привітання належить до найчастіше вживаних етикетних виразів. З його

допомогою встановлюється контакт між людьми, визначаються їхні взаємини. У давнину, вітаючись, великої уваги надавали не лише фразі, а й умовам спілкування, що визначали вибір обох виразів. Для людини, зайнятої роботою, зберігали одне з таких вітань: Бог у поміч! /Бог поміч!/Помагай Бог!/Помагай Боже! / Боже, поможи! Привітання і звертання задають тон розмові загалом. Залежно від соціальної ролі співбесідників, їх близькості обирається форма.

Найважливіші річні свята потребують особливого вітального виразу. Наприклад, на Великдень вітаються:«Христос Воскрес!» (тричі) – у відповідь: «Воістину Воскрес!» (тричі); на Різдво вітаються: «Христос народився!» – відповідають: «Славимо Його!» тощо.

Звертання виконує функцію встановлення контакту. Саме за допомогою звертання ми можемо назвати, покликати людину, звернутися до неї з проханням, пропозицією, запитанням. У сучасній мовленнєвій практиці найуживаніші такі загальні форми звертання (відповідно до чоловіків і жінок): друже, тату, дядю, пане, сину, чоловіче, брате, голубе, козаче тощо; мамо, доню, сестричко, бабусю, тьотю, дороженька, люба моя, голубко, жіночко, пані. Звертання до співрозмовника на ім'я звучить ввічливіше, ніж звертання за допомогою займенників ти, ви. Слово «пан» і «пані» – давні атрибути нашого мовленнєвого етикету. Вони вживаються щонайменше сім століть і широко побутують в усній народній творчості, зокрема в колядках.

Українська народна педагогіка з допомогою національного мовленнєвого етикету навчає формувати щирі й доброзичливі взаємини з людьми. В її арсеналі міститься чимало цінних порад, втілених в афоризмах: «Що маєш казати, то наперед обміркуй», «Дав слово – виконай його», «Слухай тисячу разів, а говори раз», «Говори мало, слухай багато, а думай ще більше», «Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова – затятих ворогів», «Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш». Правила мовленнєвої поведінки (мовленнєва етика) ґрунтуються на нормах моралі, національно-культурних традиціях, психології учасників спілкування.

Самобутність української національної психології обумовлена

матеріальними чинниками, культурно-історичними обставинами (особливостями природи, території, економіки, культури тощо), природними особливостями українців (анатомічними, фізіологічними, генетичними та ін.). Психічні процеси (мислення, почуття, воля тощо) українців мають як спільні з іншими народами, так і відмінні ознаки. Недооцінка, нехтування усім багатством і розмаїтістю якостей, відтінків національної психології (темпом і способом мислення, перебігом емоцій і почуттів, особливостей мовлення тощо) збіднює психічне життя дитини, звужує світосприймання, стирає оригінальність світобачення.

Психологія українця – це психологія працьовитого господаря, умілого хлібороба, захисника прав особистості і державної незалежності України. Це психологія людини, яка захищає сама себе, свою матеріальну і духовну спадщину.

Народна мораль, етика. Народна естетика. Мораль народу (совість, правдивість, гідність, справедливість, чесність тощо) проймає всі грані життя, вона є його сутністю. Народ завжди надає пріоритетності моралі перед усіма іншими сферами, факторами життя. За народною мудрістю кожна людина має визнавати вищість, верховенство моральних знань (ідей, норм, принципів), підпорядкованість їм інших галузей, видів знань (політичних, ідеологічних тощо). У народній моралі втілюються національні й міжнаціональні цінності, відносини співробітництва та взаємодопомоги у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Ці цінності як елемент свідомості особистості суттєво активізують процеси моральної регуляції суспільних відносин, культурно-морального розвитку людини, прогресу суспільства в цілому. Етносоціальні аспекти моральної свідомості, моральної культури особистості відображаються в таких гуманістичних проявах взаємовідносин між людьми, як небайдужість до долі інших, шанобливе ставлення до традицій, культури, здатність до співпереживання, готовність прийти на допомогу.

Національна система виховання реалізує моральні цінності – людяність, доброту, милосердя, співпереживання як найвищі духовні надбання рідного та

інших народів. Народна виховна мудрість стверджує, що у всіх справах і вчинках найголовнішим є моральний аспект. Народна етика і етикет охоплюють принципи і норми ставлення не лише до людини, суспільства, а й до живої і неживої природи.

Цінності моральної культури проявляються у всіх галузях моралі – моральній свідомості, моральній поведінці, моральних відносинах. Висока етносоціальна моральна культура розширює застосування моральних принципів у всіх сферах життєдіяльності суспільства, сприяючи формуванню всього багатства соціально-моральних якостей людини. Тому так важливо, щоб цінності етносоціальної культури ставали характерною рисою психології особистості, служили критерієм оцінки та регулятором поведінки, діяльності людей у всіх сферах моральності – моральній свідомості і моральних відносинах, моральній культурі й моральній практиці, формуванні морального ідеалу.

Народна естетика найтіснішим чином пов'язана з народною мораллю. Народ завжди прагнув будувати своє життя культуру, побут, дозволя за законами краси. Відчуття і розуміння краси також має національний характер. Ґрунтуючись на народній естетиці, українська система виховання передбачає формування у дітей красивої поведінки, привабливого стилю життя, доброзичливого ставлення до людей, бажань та умінь власноручно творити красу. На основі народної естетики у дитини формується естетична культура, яка включає в себе естетичну активність особистості, естетичні потреби, почуття, смаки, які реалізуються у творчій діяльності людини. Надзвичайно важливу роль в утвердженні цінностей національної естетики відіграє мистецтво, яке виступає як органічна єдність національного та загальнолюдського.

Національна свідомість. Національна свідомість – різновид свідомості соціальної спільноти, групи, що ґрунтується на уявленнях про соціальні вартості, норми, визначальні для віднесення особистості до тієї чи іншої нації. Вона передусім виражає ознаки розрізнення «ми» та «не ми»; вона є засобом і

водночас виявом національної інтеграції. Національній свідомості притаманні емоційне тло, супровід психіко-моральними переживаннями, зокрема, почуття патріотизму, гордості своєю приналежністю до спільноти. Без духовного багатства, сконденсованого в поняттях національна свідомість і самосвідомість, неможливий повноцінний внутрішній світ людини-громадянина. Національна свідомість формується всіма засобами рідної мови, історії, культури, мистецтва, народними традиціями і звичаями тощо. Надійним фундаментом, на якому успішно формується національна свідомість українців, є історична пам'ять, що зберігає кожен сторінку життя, боротьби рідного народу за соціальні, політичні і національні права на всіх етапах його розвитку.

Національна самосвідомість – особливий динамічний складник самосвідомості особистості, який включає в себе усвідомлення індивідом своєї національної належності, специфічних рис власної нації, відмінних від інших, її історичного минулого, а також відношення до цінностей, які нація напружувала в процесі свого розвитку. Національна самосвідомість – єдність моментів самопізнання (усвідомлення специфічних рис нації, її минулого і рефлексія індивіда над самим собою як представником конкретної нації), чуттєво-емоційного моменту (належність до певної нації породжує чуттєве переживання цієї належності, що накладає суттєвий відбиток на всю чуттєво-емоційну сферу людини. Національна самосвідомість здатна породжувати ціннісні орієнтації, які в свою чергу можуть виступати регулятором поведінки індивіда. Вона формується в процесі самоусвідомлення людиною свого місця і ролі в світі. Нація виступає однією з референтних груп людини, з якою вона пов'язана і до якої звертається за підтримкою, якщо в цьому є потреба; виступає передумовою, основою бачення того, що оточує націю, і як витік ціннісних орієнтацій впливає на вибір шляхів та форм включення людини як у світ власної нації, так і у світ в цілому.

Національна самосвідомість динамічна: протягом життя людини може змінюватись її роль, значення як в мотивації та вчинках, так і в змісті. Зміни пов'язуються із змінами, з одного боку, самої нації, її взаємовідносин з

оточуючим світом, а з іншого – досвіду та індивідуального світу людини. У процесі формування української національної самосвідомості одночасно виховується і справжня любов до інших народів, повага до їхніх культур.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте основні чинники формування особистості дитини (за народними уявленнями).
2. Які компоненти духовного світу особистості формуються у процесі виховання на національних цінностях?
3. Проаналізуйте складники та соціопсихічні риси українського характеру.
4. Розтлумачте поняття «світогляд», «народні уявлення», «вірування», «повір'я».
5. Схарактеризуйте світоглядні уявлення українців.
6. Які періоди можна виділити в історії релігійного життя українців?
7. Запропонуйте зразки формул мовленнєвого етикету українців, які зустрічаються у фольклорі.
8. Яка роль народної етики та естетики у вихованні сучасної дитини?
9. Поясніть сутність понять «національна свідомість», «національна самосвідомість».

Тема 3

Дитина в українській родині

Народ про сім'ю і шлюб. Народний ідеал сім'ї. Типи і функції українських сімей.

Місце і роль дитини у сім'ї. Догляд за дитиною.

Участь дітей у господарській діяльності родини.

Розваги та забави дітей

Народ про сім'ю і шлюб. Народний ідеал сім'ї. Типи і функції українських сімей

Сім'я – це об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов'язані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю. Народний ідеал сім'ї – це союз чоловіка і жінки, який підноситься як поєднання двох небесних світил – сонця та місяця, і ясних зірочок – їхніх діточок (так говориться у колядках, щедрівках, віншуваннях).

Основою сім'ї є шлюб. Той, хто його бере, здійснює надзвичайно відповідальний крок у своєму житті. Недаремно кажуть «Оженитися – не дощ переждати», «Заміж вийти – не дощову годину пересидіти». Шлюб береться на все життя («Се не на рік, а на цілий вік. З ким вінчатися, з тим і кінчатися»). Він накладає на людину нові обов'язки («Заміж іти – треба знати, що нема ні вислуг, ні відставки», «Не штука женитися, та треба журитися, треба ложки, треба миски, треба ночов і колиски»).

Шлюб – це дозволена і регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні права і обов'язки по відношенню один до одного і до дітей. Він здійснюється через обряд вінчання та/або громадську реєстрацію.

В Україні традиційно був поширений моногамний шлюб. Моногамія (від грецьких слів *monos* – один і *gamos* – шлюб) – це форма шлюбу, при якій чоловік одружується лише з однією жінкою, а жінка – лише з одним чоловіком. Укладанню шлюбу завжди надавалося великого значення. За звичаєвим правом

(неписаними законами, які регулювали життя в громаді та сім'ї) в Україні людину вважали самостійною тільки після одруження: неодружений чоловік, якого б віку він не був, вважався парубком. Одружена людина завжди користувалася більшим авторитетом у громаді.

У XIX ст. в Україні парубки найчастіше одружувалися після служби у війську. Якщо з якоїсь причини хлопець не йшов до війська, до досягнення 21 року він, як правило, не одружувався. Дівчата виходили заміж переважно в 16–18 років. Чинне законодавство забороняло церкві вінчати неповнолітніх (дівчат – до 16 років, хлопців – до 18 років). Для більш раннього укладення шлюбу потрібний був окремий дозвіл лікаря та місцевої влади.

Народ схвалював ранні шлюби серед молоді. Про це свідчать прислів'я: «Хто рано встає і рано жениться – ніколи не розкаюється»; «Рано встане – діло зробить, рано жениться – дітей до розуму доведе». Вікова різниця між нареченими, за народними уявленнями, мала бути невеликою. В народному середовищі різних районів України знайомство, зближення юнака і дівчини, вибір пари найчастіше відбувалися під час участі в календарних і сімейних обрядах, вечірніх сходинах і забавах на вулиці, вечорницях, досвітках, на спільній роботі, заробітках тощо. Народна традиція давала досить широкий простір для взаємного пізнання і дозвілля молоді. Традиційна народна мораль високо ставить честь, гідність дівчини, ці якості поряд з добротою, природною красою, здоров'ям і трудолюбивістю вважаються головними. Наречених, як правило, вибирали зі свого села і досить рідко – з сусідніх. До шлюбу хлопця з дівчиною з іншого села ставилися з пересторогою. Репутація сім'ї наречених мала дуже велике значення при їх виборі.

В Україні також існував принцип соціальної ендогамії (від грецького слова *endon* – усередині), тобто обранця найчастіше шукали рівного за походженням і достатком. Це робилося для того, щоб у майбутній сім'ї чоловік та жінка були рівноправними і ніхто не мав підстав для докору. Серед українців в XIX– на початку XX ст. був також поширений принцип національної ендогамії: українці одружувалися з українцями і надзвичайно рідко – з представниками інших

національностей. Народний звичай передбачав також дотримання черговості у тих сім'ях, де було кілька дітей: молодші сестри і брати повинні були одружуватися пізніше, ніж старші.

Важливу роль у виборі наречених відігравали батьки. Народ уважав, що без батьківського благословення неможливо створити щасливу сім'ю. Щоправда, останнє слово – згода під час сватання та вінчання в церкві завжди було за молодими. Дівчину чи хлопця рідко примушували до одруження. У XIX – на початку XX ст. в українських селах траплялися випадки, коли між батьками і дітьми виникали непорозуміння щодо майбутнього одруження. Часом батьки відмовлялися благословити шлюб, який їм видавався небажаним. Інколи молоді не хотіли одружуватися з нареченими, кандидатури яких пропонували родичі. Якщо між батьками і молодими не було досягнуто згоди, то батько міг не дати приданого неслухняній доньці або позбавляв непокірного сина права на спадок його частини майна. В таких випадках молодим доводилося втікати напередодні одруження. В Україні такі шлюби називали «уводом», або «уходом», і вони траплялися вкрай рідко. Оскільки в Україні вибір шлюбного партнера за взаємною приязню має традиційну основу, то шлюби за розрахунком укладалися рідше. Обов'язковою умовою можливості шлюбу була відсутність родинних зв'язків між молодими.

Шлюб як акт створення нової сім'ї юридично санкціонувався церковним вінчанням і відповідними записами в актах світської влади. Але в народному побуті стійко зберігалися й функціонували також давні традиційні форми укладання шлюбу. До них належали передшлюбні усні чи письмові угоди між батьками, родичами одружуваних, взаємні оглядини дому, господарства молодих, обрядові церемоніали сватання молодої, заручин з відповідною атрибутикою і знаковим виразом згоди на одруження. Найголовнішим компонентом дошлюбної угоди було питання про «вінування», тобто наділення рухомим і нерухомим майном молодих. Віно, придане, посаг – поняття, які означали в Україні майно для нареченої, а подекуди і парубка, котрий ішов у прийми до дівчини. В деяких місцевостях ці назви мали дещо відмінне

значення: віно – це ґрунт, худоба, гроші, а посаг – те, що входило до обов'язкової весільної скрині: одяг, білизна, посуд, а також постіль і дрібний господарський реманент. Приготувати скриню було обов'язком кожної дівчини та її матері. Батьківське віно традиційно вважалося власністю дівчини.

Здавна в Україні завершальним актом укладення шлюбу вважалися традиційні ритуали і обряди – весілля. Вони сягали ще дохристиянської давнини, зберігши дієвість і після введення християнства, коли церковна і світська влада надавали пріоритетного і обов'язкового значення церковному вінчанню. У ХІХ– на початку ХХ ст., як засвідчують записи етнографів, у багатьох місцевостях траплялися випадки, коли церковне вінчання і весілля відбувалися не в один час, між цими актами з різних причин бували інтервали в кілька тижнів і навіть місяців, але одружувані, згідно зі звичаєм, могли починати спільне життя лише після традиційного весільного ритуалу. Тільки тоді вони вважалися законним подружжям. Щоб уникнути певного конфлікту і протиріч, у ХІХ ст. церковне вінчання здебільшого почало відбуватися в один день з весіллям і стало його складовою частиною.

Народна традиція вимагала порядку і злагоди в сім'ї: «Нащо краший клад, коли в сім'ї лад», «Сім'я міцна – горе плаче», «Сім'я без голови – не сім'я», «Нема вірнішого приятеля, як добра жінка», «Чоловік у домі – голова, а жінка – душа», «Хазяйка в дому – покрови всьому», «Жінка за три кути хату держить, а чоловік – за один».

Мистецтвом жінки і чоловіка є побудова справжньої міцної сім'ї. Жінка мріє, щоб чоловік її шанував, захищав, поважав, був сильний, гарний, розумний, добрий, щирий, працьовитий, дбайливий господар, дбав про сім'ю, любив і виховував дітей: «На красивого чоловіка дивитись гарно, а з розумним жити легко», «За ледачим чоловіком жінка марніє, за хорошим – молодіє», «Чоловік як ворона, а все жінці оборона», «Я за мужа затулюсь, та нікого не боюсь». Чоловік хоче, щоб його дружина була гарною, роботящою, веселою, розумною господинею і ласкавою матір'ю для дітей: «Як з красною жінкою оженився, то є на кого подивитися», «Добра жінка – мужеві своєму вінець, а зла – кінець».

Народ послідовно обстоює думку, що кожна сім'я повинна мати дітей («А як не росте й одна дитина, то на старості трудна година»). Історія поклала на батьків головну відповідальність за виховання дітей, організацію життя родини. Про силу виховного впливу батьків красномовно говорять українські народні прислів'я і приказки: «Які мама й татко, таке й дитятко», «Який куц, така й хворостина, який батько, така й дитина», «Які самі, такі й сини», «Яка мама – така сама».

За справедливим народним твердженням, у сім'ї однаково важлива роль належить і батькові, і матері. Батько і мати в українців мають спільну назву – батьки. Діти на знак глибокої поваги за народною традицією звертаються до матері й батька через увічливу форму «ви».

Сім'я завжди була основою суспільства, тому тип і форма її залежать від національних особливостей народу, соціальних та економічних відносин і змінюються разом з ними. Відомі на сьогодні історичні та археологічні матеріали свідчать про існування в Україні моногамної сім'ї від часу заселення її території. Тип моногамної сім'ї визначається кількістю шлюбних пар і кровноспоріднених членів у ній. За цією ознакою українські сім'ї можна поділити на прості, які ще називають «малими», «елементарними», «нуклеарними» (від латинського слова ядро), «індивідуальними», і складні, що відомі також під назвою «великі», «нерозділені». Проста сім'я складається з однієї шлюбної пари (чи одного з батьків) з неодруженими дітьми (або без них). Вона може бути кількох різновидів: подружня пара; повна сім'я – батьки та діти; неповна сім'я – один із батьків і діти.

Серед українців традиційно переважали різні підтипи простих сімей. Особливістю розвитку української родини є постійний потяг до створення окремої індивідуальної сім'ї. Це пояснюється певними психологічними рисами і своєрідністю національного характеру: українець найвищою цінністю вважає свободу, приватну власність і господарство, хоч би на крихітному клаптику землі.

Найбільш поширеною в Україні в XIX – на початку XX ст. була повна

проста сім'я. Траплялися в українських селах і неповні сім'ї. Як правило, вони виникали внаслідок смерті одного з подружжя. Вдови і вдівці з дітьми, які становили основну частину неповних сімей, намагалися якомога швидше одружитися. Щоправда, в народі засуджувалося повторне одруження раніше, аніж через рік по смерті чоловіка чи жінки.

Дуже рідко зустрічалися неповні сім'ї, які виникали через розлучення. У народі засуджувалося все те, що шкодить добрим взаєминам, псує атмосферу сім'ї. Це стосується пияцтва, ледарства, образ, брехні, лицемірства, сварок, грубощів, ревнощів, зради, розпусти: «І в лиху годину не кидай дружину», «Коли п'яниця в шинку скаче, то жінка вдома плаче», «Пий пиво, та не лий, люби жінку, та не бий», «Хто п'яницю полюбить, той вік собі загубить», «Не дай бог коня лінивого, а чоловіка ревнивого», «Краще чорта тримати, ніж ледачу жінку мати», «Жінка ледащо, в хаті нінащо». Розірвання шлюбу, розлучення були рідкісними в минулому, з погляду народної моралі та звичаю вважалися недопустимими, особливо, коли в подружжя були діти. Лише у випадках бездітності й порушення подружньої вірності в народі якоюсь мірою оправдовувалися розлучення. Але церква і в цих випадках часто заперечувала розірвання шлюбу.

Часом з різних причин чоловік чи жінка полишали свою сім'ю і створювали нову, в якій жили «на віру» (без церковного шлюбу). У селі такі невінчані подружжя не вважалися за сім'ї. До них ставилися негативно, оскільки такий крок вважався гріхом. Зрідка до життя «на віру» ставилися з розумінням і терпимістю, зокрема в тих випадках, коли воно було зумовлене господарськими умовами і потребами повсякденного побуту.

Складна сім'я складається з декількох кровно споріднених простих сімей, кожна з яких може бути повною чи неповною і включати інших родичів. Існує кілька різновидів складної сім'ї: батьківська – одружені сини і доньки живуть разом з батьком; братська – після смерті батька одружені брати і сестри продовжують жити під одним дахом. Перехідним типом між простою і складною є розширена сім'я. Вона складається з однієї подружньої пари з

дітьми і окремих близьких чи далеких родичів (наприклад, хтось з батьків чоловіка або жінки, їхні неодружені брати або сестри та ін.). Часто цей тип сім'ї існував досить тривалий час.

Кількість членів сім'ї залежала, в першу чергу, від її типу. Природно, що складні сім'ї могли нараховувати до 20-25 осіб. Це були переважно сім'ї трипоколінні (батьківські), хоча зустрічалися й двопоколінні (братські). Найбільше вони були поширені в районах з тяжкими умовами обробітку землі, де потрібно було більше дорослих осіб для виконання сільськогосподарських робіт на своєму полі. У XIX – на початку XX ст. чисельно великі сім'ї можна було зустріти в Карпатах і на Поліссі.

У сім'ї люди об'єднувалися на основі кровної спорідненості. Спорідненість – це тип соціальних зв'язків, які пов'язують людей в одну групу «родичів». Спорідненість є не лише результатом народження дитини, процесу біологічного, а й має на увазі певні права та обов'язки, що визначає її як явище соціальне. Так, рідні мати й батько пов'язані з дитиною не лише кровною спорідненістю, а й соціальною – через виконання ними певних соціальних функцій (догляд, виховання, навчання).

У кожної етнічної спільноти власні специфічні підходи до визначення і групування родичів, саме тому існують різноетнічні системи спорідненості. Система спорідненості обов'язково співвідноситься з термінами спорідненості – назвами на означення родичів. З давнини походить і більшість вживаних в українській мові назв спорідненості членів сім'ї і родини: рідний батько – батько, тато, отець, няньо (неньо), нянько, дедьо; рідна мати – мати, мама, мамка, неня, ненька; рідна дочка – дочка, донька, доня; рідний син – син, синок; нерідний батько – вітчим; нерідна мати – мачуха; нерідний син – приймак, зведенюк, годованець, пасинок, пасерб, неріднадочка – приймачка, пасербиця, пасинниця; рідний дід – дід (дідо, дзідзьо); рідна баба – баба (бабуня, бабця); рідний онук – внук, онук, унук (внучок); рідна онука – онука, внука, унука, рідний батько діда (баби) – прадід (прадідо); рідна мати діда (баби) – прабаба (прабабця); рідний син внука (онуки) – правнук; рідна дочка внука (онуки) –

правнука (правнучка); даліші ступені спорідненості виражаються поняттями: прапрадід, прапрабаба, праправнук, праправнучка; назви по бокових лініях – брат, сестра, племінник, небіж (син брата – сестри), племінниця, небога (дочка брата – сестри); рідний брат батька або матері – дядько, стрий (стрийко), вуйко (брат матері); рідна сестра батька (матері) – тітка, тета, дружина стрийка – стрийна, вуйка – вуйна, чоловік дочки – зять, дружина сина – невістка, батько дружини – тесть, мати дружини – теща, брат дружини – шурин, швагер (швагро), сестра дружини – швагрова, братова дружина – братова, чоловіків батько – свекор, чоловікова мати – свекруха, чоловіків брат – дівер, швагер (швагро), чоловікова сестра – зовиця, батько зятя (невістки) – сват, мати зятя (невістки) – сваха та ін.

Інститут кумівства в Україні передбачає цілу низку термінів духовної спорідненості: хрещений (хресний) батько, хрещена (хресна) мати, хрещеник, хрещениця, похресник, похресниця, нанашки (південні райони України). У тих регіонах, де існував звичай колективного кумівства, була певна ієрархія: старші (перші) куми, що тримали дитину під час хрещення; молодші (другі) куми, які тримали свічки; прикуми, поприкуми, підкуми (так називали всіх учасників обряду хрещення і хрестин, зокрема чоловіків і дружин кумів).

Біологічна, або кровна, спорідненість у традиційному суспільстві відповідала терміну рід. Рід – це кілька поколінь, які походять від одного предка. У селянській родині розрізнявся рід матері (родичі з боку матері) і рід батька (родичі з боку батька). Родом, родами збиралися на важливих родинних подіях (весіллях, хрестинах, похоронах). Недаремно в народному мовленні побутує спеціальний термін на означення встановлення зв'язків спорідненості з іншим родом породичатися.

Родовід – це історія поколінь певного роду, це рід з усіма родичами та свояками, це родинне дерево, яке повинен знати і шанувати кожен його член. Пам'ять про своїх пращурів – природна потреба оберігати сімейні реліквії і традиції, передаючи їх у спадок наступним поколінням. Тим, хто цурався історичної пам'яті чи нехтував нею, зневажливо називали «людина без роду –

племені». Народні прислів'я та приказки показують, якою важливою була тема одини, родоvodu для народу: «З роду в рід»; «Так на роду написано», «Який рід, такий плід», «Без роду немає народу», «Ой роде наш красний, роде наш прекрасний», «Хоч і по коліна в воду, аби до свого роду», «Свого доправляйся, роду не чужайся», «Нема в світі, як родина, про це скаже і дитина», «Свій хоч не заплаче, то скривиться, хоч не скривиться, то не висміє».

Взаємини в сім'ї та тип авторитету значною мірою зумовлювалися типом сім'ї. Так, характерна ознака складної сім'ї полягала в тому, що її члени спільно обробляли землю і вели господарство, спільно споживали плоди своєї праці та разом жили. Земля, господарство, хата у великих батьківських сім'ях належали батькові. Таким чином, він керував усіма роботами й внутрішньосімейними стосунками. Цей тип авторитету називається патріархальним.

Після смерті батька велика сім'я відразу розпадалася на малі або ж деякий час продовжувала існувати як братська. У братській сім'ї батька заступав найчастіше старший син. Перш ніж прийняти важливе рішення, старший брат завжди радився з іншими дорослими членами сім'ї. Тобто у сімейних стосунках уже з'являються елементи егалітарності (від французького слова *egalite* – рівність), рівноправ'я.

Особливість складної української сім'ї полягає в тому, що дуже часто після смерті батька нею керувала мати. Це свідчить про традиційну незалежність української жінки й наявність елементів рівноправ'я навіть у великій патріархальній родині. Патріархальність влади в українській сім'ї була відносною і в основному виявлялась на побутовому рівні – як християнське розуміння послуху дружини чоловікові, дітей – батькам, усіх членів сім'ї – її голові. Щодо юридичних прав, зокрема на майно, то чоловік не міг одноосібно ним розпоряджатися: придане жінки було виключно у її приватному володінні.

В українців батьки на старість ніколи не були самотніми. Згідно зі звичаєвим правом з батьками залишався жити один із синів. Дочки з батьками залишалися лише в тому випадку, коли не було синів. У такій ситуації донька приводила до батьківської хати приймака. Залишитися у батьківському домі й

доглядати батьків уважалось дуже почесним обов'язком. Це було вигідно і з матеріального боку: за звичаєвим правом українців, батьківська оселя і більша частина землі залишалася тому, хто опікувався мамою і татом. Це правило поширювалось і на доньок, що також свідчить про рівноправне становище жінки в українській сім'ї.

Людина, яка з поважних причин залишилась без сім'ї, заслуговує глибокого співчуття. Якщо ж вона навмисне уникає обов'язків сім'янина, то її осудять. Недаремно вважають, що прожив на світі тільки той, хто побудував нову хату, викопав криницю, посадив дерево, створив міцну сім'ю і виховав гарних дітей.

Функції сім'ї – це обов'язки і завдання кожного її члена стосовно один до одного і суспільства в цілому. В сучасній українській етнографії виділяють шість функцій, що забезпечували повноцінне існування сім'ї як соціального інституту та соціально-психологічної групи: економічну, виховну, етнічного відтворення, природного відтворення, сексуально-емоційну і експресивно-рекреаційну.

Економічна функція української сім'ї забезпечувала матеріальні засади її існування, організацію домашньої праці та споживання.

Виховна функція слугує для передачі дітям батьківського досвіду, культурної спадщини і сприяє формуванню у них ціннісних орієнтацій в житті.

Функція етнічного відтворення насамперед повинна була формувати у членів сім'ї національну свідомість і сприяти нагромадженню та передачі національно-культурних цінностей.

Функція природного відтворення, або дітонародження, покликана підтримувати біологічну неперервність суспільства, задовольняти потреби сім'ї у продовженні свого роду, емоційні потреби подружжя у батьківстві та материнстві.

Сексуально-емоційна функція задовольняла потреби подружжя в спільному інтимному житті. Вона була тісно пов'язана з функцією дітонародження. Церква і народ вбачали призначення статі й сексуального життя у продовженні роду.

Експресивно-рекреаційна функція формує емоційно-психологічний

мікроклімат сім'ї, сприяє зняттю напруження у внутрішньо сімейних відносинах, стресових станів у членів сім'ї. Вона повинна забезпечувати моральну і практичну підтримку в тяжких ситуаціях, організовувати повсякденний і святковий відпочинок, розваги, сімейні урочистості.

Місце і роль дитини у сім'ї

Ідеалом народної педагогіки завжди була повна сім'я з обов'язковою наявністю дітей, які розцінювалися як великий дар Божий. Народ послідовно обстоював думку, що кожна сім'я повинна мати дітей: «Діти – окраса дому», «Діти – то Божа роса» та ін. Про важливе значення функції продовження людського роду свідчать, зокрема, весільні побажання: «Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дітвори сотні півтори», «Година вам щаслива. Щоб ви бачили сонце, світ і дітей перед собою».

У народі кажуть, що ранок є найкращою порою доби, весна – року, а дитинство – життя. Часто діти порівнюються з ясними зірочками («Малі діти, що ясні зірочки: і світять, і радують у темну ніченьку»), квітами («Діти – як рожеві квіти»).

Про ставлення до майбутніх дітей говориться в багатьох народних повір'ях. Побудувавши нову хату, молодий господар саджав кущ калини як символ краси, достатку й радості, «щоб діти велися», «щоб калина малих дітей колисала». Раділи господарі, якщо під дахом оселі ліпили гнізда ластівки, виводили ластів'ят. Ластівки вселяли надію на сімейний добробут, а гніздо, повне ластів'ят, – на багатодітність. Добрим знаком було поселення лелек на хаті. Це символ щасливої сім'ї, родинної згоди, подружнього щастя, такого родинного багатства, як діти.

Віками визрівали народні переконання, що діти зміцнюють сім'ю, прикрашають життя, дарують радість, продовжують людський рід. Важлива роль місця і статусу дитини в соціальному житті. Добре виховані діти – щастя та гордість батьків. У дітях – успадкування справ батьків, продовження родини, народу, нації. У дітях – увіковічнення зв'язків між поколіннями; збереження історичної пам'яті, духовної та матеріальної культури, примноження здобутків

попередніх поколінь. «Якщо твої наміри розраховані на рік – сій жито; якщо твої наміри розраховані на десятиріччя – саджай дерева; якщо твої наміри розраховані на віки – виховуй дітей» – вчить народна мудрість.

Народна мораль українців, вважаючи основним обов'язком кожного подружжя народження і виховання дітей, трактувала намагання запобігти дітонародженню як тяжкий гріх. Такої ж думки дотримувалася й церква.

В Україні завжди було прихильне ставлення до багатодітності: «Один син – не син, два сини – півсина, три сини – от тільки син». Народна педагогіка обстоює думку, що дітей у сім'ї повинно бути принаймні троє, одну дитину важко виховувати і перевиховувати: «Одинак, як не злодій, то пияк», «Де одинець, хазяйству кінець».

Ідея дітності втілена в різних жанрах усної народної творчості. Це народні прислів'я, приказки, побажання, весільні пісні, новорічні щедрівки, вислови, колядки, казки, народні повір'я: «Май у кошарі барана й ягницю, а в запічку дітей копицю», «Як жнива, так і дитина нова», «Вони збилися з пуття: як кутя, то й дитя», «У кого дочок сім, то й щастя всім», «Сім синів годую, всім щастя готую». У весільних піснях та новорічних щедрівках часто висловлюються побажання господарям «мати дітей повну хату», «Скільки в стелі дощок, щоб у тебе було стільки дочок! Скільки в лісі пеньків, щоб у тебе було стільки синків!» та ін. Народні казки є також свідченням багатодітності сім'ї. Наприклад: «Жив собі один бідний чоловік. І було у нього багато дітей» (Казка про бідного чоловіка й лисицю), «Був один бідний чоловік. А той чоловік мав 12 дітей» (казка про Мар'ю-царівну та Івана-царя), «Жила одна жона і мала стільки діточок, як на решеті дірочок. Не знала їм числа» (казка «Стільки діточок, як на решеті дірочок»).

Народна мудрість твердить, що в дружній багатодітній сім'ї діти, як правило, добре виховані. Народ дбав, щоб у родині були щира співдружність, взаєморозуміння, повага, справжнє братство між дітьми: «Любіться як браття і сестри». Засуджувався розбрат між братами і сестрами: Тим на світі хліб не родить, що брат з братом не говорить. Тим на світі все втрачається, що брат

сестри цурається. Словами «брат» і «сестра» називали щирих, добросердих людей, різних по крові, які спільно долають труднощі, допомагають один одному.

Ставлення до дітей є мірилом гідності людини, її морального обличчя. Відповідальна місія покладалася на батьків по відношенню до дітей. У народі кажуть: «Дітей годувать, свій вік коротать», «Малі діти – малий клопіт, великі діти – великий клопіт». Але це неодмінний обов'язок, основне завдання подружжя: «Умів дитину породити, умій і виховати», «Не той батько, що породив, а той, що до ума довів». Згідно з традиційним звичаєвим правом батьки повністю відповідали перед громадою за виховання дітей. Матеріали судових прав, етнографічні дані засвідчують, що у випадках провин дітей, порушення ними усталених морально-етичних норм каралися їхні батьки. Тому справі виховання дітей у сім'ї приділялась велика увага.

У народі підтримувалося гуманне ставлення до дітей. Дитину треба пестити, приділяти їй велику увагу, віддавати тепло і ласку. Однак, народна педагогіка дає настанови батькам: не потурати дітям, не пестити понад міру, виховувати добрими вчинками, прикладами, розумним словом, розумними покараннями: «Дитині дай волю, так сам підеш у неволю», «Хто дітям потаچه, той сам плаче», «Посієш вчинок, виросте звичка», «Учи дітей не страшкою, а ласкою», «На крутеє дерево треба крутого клина», «Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує». Без любові до дітей не буває повноцінного виховання. Народна мудрість нагадує, що в любові до дітей треба мати почуття міри. Розумно люблять своїх дітей ті батьки, які не доводять піклування до потурання примхам, а вимогливість поєднують з повагою до особистості дитини.

Обов'язками сім'ї були турбота про нормальний фізичний розвиток та здоров'я: «Ой, щоб спало, не плакало, та щоб росло, не боліло на головку й на все тіло», «Росло здоровим, сильним, дужим та добрим мужем». Колискова пісня в душі дитини формувала такі першорядні якості, як працелюбність, чесність, доброта, шанобливе ставлення до старших людей: «Коли дитину не

навчиш у пелюшках, то не навчиш і в подушках», «Гни тоді, як іще дубчик, а не тоді, як уже кілком стане».

Народження дитини розглядалось як поява майбутнього трудівника. Основний принцип: «Ніхто не сміє дармувати». Дітей рано залучали до праці. Мета трудового виховання – надання практичної допомоги батькам, прищеплення любові, прив'язаності до праці, розуміння її обов'язковості, нетерпимості до неробства і байдикування. Інтелектуальний розвиток дитини посідав важливе місце. Народ каже: «Не бажай синові багатства, а бажай розуму». Істотною в народній педагогіці є потреба розвитку в дитини не розуму взагалі, а «розуму доброго», «здорового глузду», що будуть приносити добро. Християнські морально-етичні засади та людські чесноти формувалися змалку: не посягати на чуже, говорити правду, шанувати батьків, старших людей, бути чесним, добрим, привітним.

За народним моральним кодексом батьки зобов'язані виховувати своїх дітей, утримувати їх в неповнолітньому віці, а також у повнолітньому, якщо діти непрацездатні й потребують допомоги. Діти зобов'язані утримувати непрацездатних батьків, піклуватися про них. Народна педагогіка пильно стоїть на сторожі здійснення цих життєвих вимог, засуджує тих дітей, які цураються своїх батьків, забувають про свій обов'язок перед ними. Про обов'язок дітей перед батьками йдеться в прислів'ях і приказках: «Як батька покинеш, то й сам загинеш», «Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько».

За добрими народними традиціями активними вихователями в сім'ї є бабуса, дідусь, сестри і брати. Схвально відгукувалися про добру мачуху або вітчима, які заслужили від чужих дітей великі і щирі слова «мамо» і «тато». Про доброго вітчима і добру мачуху народ говорить з глибокою пошаною: «Не ті батьки, які породили, а ті, що виховали».

Оскільки головним обов'язком батьків народна педагогіка вважає виховання дітей, вона прагне мобілізувати громадськість на допомогу батькам. Підтвердженням цьому є давня традиція вибору кумів. Вимагалось, щоб діти з повагою ставились до хрещених батьків, слухали їх порад, з вдячністю

сприймали зауваження, ретельно виконували їхні вказівки, як і рідних батька та матері.

Бездітна сім'я вважалася нещасливою, але батьки мріяли до глибокої старості про дитину, яка стає єдиною втіхою і розрадою (казки «Солом'яний бичок», «Кривенька качечка», «Івасик-Телесик»). Народна мудрість підводить до логічного висновку: якщо немає власних дітей, треба брати на виховання чужих, які втратили батьків – сиріт. Зазначаючи, що дуже важко жити «дітям без роду, без плем'я, без совіту, без привіту», у народі велику увагу приділяли вибору опікунів. Це авторитетні, доброзичливі люди, які можуть виховувати чужу дитину як свою.

Догляд за дитиною

Новонароджена дитина потребує ретельного догляду – таких поглядів притримувалися у народі. Дитина обмежена в рухах і абсолютно безпорадна, її потрібно тримати в теплі й чистоті, забезпечити її харчування, запобігти різним захворюванням, не допускати перегрівання чи простуди. Коли дитина тільки народжувалася, її клали на полу або лежанці на кожух чи на подушку. Новонароджених сповивали, щоб діти росли стрункими та щоб не ранили себе ручками. Одного дня всіх терміну, скільки потрібно замотувати новонародженого у пелюшки, у народі не було. Раніше переставали сповивати, якщо дитина була спокійна й добре спала. Часто сповивання полишали після виводин. Однак, більше, ніж до півроку, не сповивали.

Як правило, дитина після народження спала біля матері два дні, а на третій відбувалося ритуальне вкладання у колиску. Найдавнішим звичаєм було прийнято першого вкладати у колиску kota (як і першого впускати у нову хату). Вважалося, що кіт може наділяти дитину спокійною вдачею, приносити солодкий сон. Kота колисали в колисці, примовляючи: «Як на kota муркота – на дитину дрімота». Потім kota випускали, а дитину клали в колиску. Коли перший раз клали дитину у колиску, її хрестили та клали металевий предмет, промовляли молитву. В колиску новонародженому клали свячене зілля, серед якого мала бути квітка соняшника, і хрестик, який дитина отримала під час

хрещення. Колиски робили зі «співучого дерева» – клена, ясена, калини, щоб діти були співучими, дужими та вродливими. Вірили, що коли колиска сама ворухнулася, то ангел її поколихнув.

Колиска в українській родині мала символічне значення, її не викидали навіть тоді, коли в хаті не було дітей. Найчастіше колиску виносили на горище, щоб не перевівся рід.

У народі здавна помічено, що материнська пісня над колискою має велику магічну силу: вона заспокоює, дає позитивні емоції, оберігає від хвороб, нещастя та страху. Колискових пісень співали немовлятам із перших днів їхньої появи на світ. Колискові пісні призначені тільки для одного слухача – дитини, і виконуються одним співаком – матір'ю (іноді бабусею чи іншою близькою людиною). Приспівом до багатьох колискових є протяжне «А-а,а-а-а» або «люлі-люлі, люлі-люлечки». У ранньому віці немовля ще не розуміє слів пісні, але вже розуміє лагідну мамину мову, її ніжність, відчуває тепло й рідність. Із двох-трьох років дитина вже усвідомлює зміст пісні, і таким чином знайомиться із новими поняттями, з оточуючим світом.

Головна функція колискових пісень – впливати на стан і настрої дитини в момент засинання. Як зауважує Г. Довженок, багаторазове погойдування з повторенням однієї і тієї ж музичної фрази – поспівки вузького діапазону в одноманітному ритмі – позитивно діє на психіку дитини і швидко її заколисує. Водночас ці пісні є ще й неусвідомленим початком проникнення малечі у світ мистецтва, що є важливим виховним елементом. У колисанках органічно поєднуються пізнавальний (повчальний) та естетичний (мистецький) аспекти. Поступово вбираються й запам'ятовуються через пісню фонетичні, лексичні й морфологічні особливості поетичної мови.

Змістовна характеристика колискових пісень характеризується оспівуванням дитини й матері. Найпоширеніша група пісень, у центрі яких – дитина й турбота про неї. Задовольнити її потреби допомагають супроводжуючі дійові особи: Котик, гулі, шпаки, Сонко, Дрімота та сама мати. Співаючи пісню, дитині бажають здоров'я. У змісті колискових пісень переважають практично-

побутові функції: як нагодувати, одягти, взути немовля, опоетизовуються процеси годування, одягання. Мати пропонує дитині калачі, кашу з молоком, вареники, лемеші, куліш, кутю, солодке яблучко та грушки, сливки, пряничок та бубличок з маком тощо. Назва «колискова пісня» не є народною, – це фольклористичний термін. У народі ж існують різні назви цих пісень: співати кота, співати люлі, співати при колиці.

Годували немовлятко грудним молоком. Перший раз прикладали до правої груді: «буде правак» (правша). Самі матері не їли в цей час гіркого, наприклад, цибулі, часнику. Щоб прибуло у матері молоко, давали їй насіння і відвар з м'яти. Коли у матері не вистачало молока, робили дитині «куклу»: у білу чисту полотнинку клали пожований хліб, зав'язували у вузлик і давали дитині смоктати, притримуючи рукою біля її ротика. У «куклу» іноді клали молочну кашу. Однак солодкого намагалися не давати, щоб не болів животик. Часом готували дитині мозючок: брали воловий ріжок, вичищали, з тоншого боку вставляли очеретяну цівочку, зав'язували її білою ганчірочкою, щоб було м'якесенько і щоб дитині легше було смоктати молоко, налите у ріжок. Годували однаково і хлопчика, і дівчинку.

Купали дитину двічі – рано і ввечері до заходу сонця або один раз лише під вечір у дерев'яних ночвах, зроблених з верби або тополі. Купіль була теплою, на дно ночов і під голівку підкладали пелюшки. Щоб забезпечити щасливу долю, купали дитину у наварі з череди та материнки, клали любисток, м'яту й інші трави, які мали заспокійливу, протизапальну дію й сприяли здоров'ю немовляти. Потім замотували у пелюшки із старих сорочок батька, якщо народився хлопчик, чи матері, якщо на світ з'являлася дівчинка. У купіль дівчинки клали ромашку (для рум'янцю), гілочку вишні (для краси), любисток (для люб'язності), трохи молока (для білого личка). У купіль хлопчика клали гілочку дуба, барвінок, чорнобривці. Перед тим, як класти дитя в купіль, його завжди тричі перехрестили.

Спокій дитини намагалися оберігати різними способами. Природний страх людини, а особливо матері й близьких, за здоров'я немовляти породжував цілу

низку забобонів, заборон, деякі з яких зберігаються і до нашого часу. Зокрема, коли в хаті маленька дитина, то не можна було заглядати у вікно ввечері, не можна нічого з хати позичати по заходу сонця, щоб не плакало дитя вночі. Вечірню воду ніколи після заходу сонця не виносили з хати, а залишали до ранку в хаті, щоб сон не пішов від дитини. Не виливали на стежку купелі, щоб по долі дитини не походили злі люди. Доки дитина нехрещена, пелюшки сушили у хаті. Та і після хрещення пелюшки вночі не залишали надворі, щоб дитина була спокійною.

Пізнання навколишнього починається з відчуттів, сприймання. Тому головне завдання на першому році життя дитини сходилося до піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймання дитини – зору, слуху, смаку, нюху й дотику. З перших місяців немовляти дорослі прагнули викликати в нього зорові, слухові й дотикові враження, привертаючи увагу до яскравих іграшок, брязкалець, предметів, що рухаються. Перший рік у догляді дитини дуже важливий, оскільки зміни у ній відбуваються дуже швидко. У родині пильнували, коли маля починало сміятися, тримати голівку (в'язики), сидіти, подавати ручки, повзати, ставати на ніжки, ходити.

Дитина підростала, все менше спала, їй давали різні забавки, щоб заспокоїти, коли плаче. Ложили у колиску різні іграшки, намагаючись не класти тих, які набридли. У 5-7 місяців призвичаювали дитину до сидіння. Для цього саджали на підлозі на простеленому кожусі або свитці, обкладали подушками. Деякі батьки робили дітям так звані сидушки. М. Грушевський описує три види таких сидушок: плетена кошеликом, довбана з колодки, зроблена із решета. У цей же період могли починати прорізуватися зубки. У народі помітили складність цього процесу. Якщо дитина нездужала від півроку до року, то причину вбачали найчастіше саме у цьому – «на зуби мучиться». Якщо дуже важко було дитині, несли до бабки і «одшептували від трудного зуба». З появою молочних зубів дитина ставала більш самостійною, у хаті її сприймали як потіху. З дитиною, яка сиділа сама, дозволялося ходити у гості до рідних, до церкви.

Було помічено, що коли дитина впевнено сидить, то найчастіше через місяць починає повзати (лазити). У народі по тому, як повзла дитина, пророкували її майбутній характер. Якщо повзе сидячи, пересуваючи лише ніжки, – буде непроворне та ледаче. Коли ж повзе ручками і ніжками вперед – всього досягне у житті, чого забажає.

Коли починала дитина повзати, то вже могла їсти те, що їй давали у ручки: пряника, бублика. Після півроку дитині починали все частіше давати їжу, яку споживала сім'я: спочатку подрібнену, а потім – як і всім дорослим членам родини – із загальної тарілки ложкою.

Якщо не було кому за дитиною доглядати, та ще як була непосидюча, то мати прив'язувала її за ніжку до стола, щоб не наробила собі шкоди. Часом замість прив'язування малого плазунця клали у колиску та давали різні забавки: пищалки, пищики, а також городину чи садовину, кухлики тощо. Дитина розглядала усе, таким чином пізнаючи навколишній світ.

Одяг малої дитини складався з сорочечки і шапочки. Сорочечки шили часом задовго до народження разом з пелюшками. У інших місцевостях нічого не готували для дитини наперед – це вважалося поганою ознакою. Сорочечку для старших дітей стягували поясом (маминою крайкою або смужкою полотна). Штанці одягали хлопчикам аж після року, але частіше у свята. Повсякденно починали їх носити далеко пізніше, можна було часом почути і про семилітнього «безштанька».

Лазіння (повзання) триває приблизно до року, доки дитина починає ходити. Мати і всі хатні всіляко підтримували і підбадьорювали дитину у її спробах самостійного ходіння. Мама, протягуючи руки та потрошку відходячи, манила за собою. Часом перетягували через хату мотузку, щоб дитина підтримувалася, водили за ручку. Якщо дитина довго не починала ходити, батько робив ходушку, а також купали у спеціальних травах – жостері, вищебені. Дітей, які починали ходити, легше було забавити, в цей час вони вчилися самостійно тримати ложку, проситися. Таких дітей брали і до церкви, і в поле, і на косовицю – скрізь, куди ішла мати.

Після виповнення дитині року, її відлучали від грудей, провівши обряд «на перший хліб». Дитина повністю переходила на режим харчування родини, який в українців має свої особливості. Характер і специфіка харчування нашого народу значною мірою визначалися спрямованістю сільського господарства, основними та допоміжними заняттями населення, природно-географічними, культурно-побутовими традиціями. Українці харчувалися тричі на день (сніданок, обід і вечеря, часом додавався полуденок між обідом і вечерею). Для вживання їжі, як правило, сім'я сідала разом. Снідати і вечеряти, однак, могли окремо (залежно від зайнятості в господарстві). Обід завжди відбувався як особливе ритуальне дійство, з певними звичаями шанування хліба та старших членів сім'ї. У селянській родині обід мав не лише значення споживання їжі, а й духовної єдності роду.

Здавна існували відмінності в харчуванні різної пори року. Перша половина зими припадала на Різдвяні свята, за якими йшли м'ясниці. Тоді найбільше споживали м'ясні страви. На кінець зими й початок весни припадав великий піст, коли готували страви винятково рослинного походження та грибні. Влітку та восени споживали більше молочних продуктів, свіжих овочів, ягід і грибів.

Як і в багатьох інших землеробських народів, в українців перше місце посідали страви із зернових культур. Житній хліб із кислого тіста випікали у домашніх печах зазвичай один раз на тиждень. Із пшеничного борошна на свята та у неділю пекли пиріжки із різноманітною начинкою: горохом, калиною, маком, сиром, чорницями, вишнями тощо. Також пекли млинці, готували чимало варених страв із борошна: лемішку, затірку, вареники, галушки тощо. В раціоні харчування українців велике значення мали сухофрукти, які висушували на сонці та на спеціальних сушарнях (сушках). На зиму традиційно заквашували овочі у великих дерев'яних діжках, передусім капусту, огірки, буряки, яблука і груші.

Особливою стійкістю етнічних традицій вирізняється святкова та обрядова їжа. Найбільш характерні в цьому плані страви різдвяно-новорічного циклу. На

Святвечір готували пісну вечерю, яка складалася переважно з дев'яти-дванадцяти страв. Обов'язковими були кутя та узвар із сухофруктів. За тиждень до Великого Посту переходили на молочну їжу, варили вареники з сиром та пекли пиріжки, їли сир зі сметаною. На час Великого посту (сім тижнів) варили пісний борщ з грибами, квасолею, борошняну затірку, вівсяні й гречані киселі, капусту, горох, картоплю. На Великдень пекли паски та красили яйця – крашанки. Також готували м'ясні страви – пекли м'ясо, ковбасу, варили холодець тощо. Великодні страви, як у давнину, так і тепер, освячують у церквах. На свято Маковія зазвичай пекли коржі з маком, маківнички, пиріжки з маком. На Спаса пекли пиріжки з яблуками, освячували в церквах урожай груш, яблук, ділилися зібраним медом із сусідами і родиною.

Родинні святатакожвимагалиприготуванняобов'язковихтрадиційнихстав та печива. Так, на весілля випікали коровай, калачі, шишки; на хрестини готували «бабину кашу»; на похорон варили коливо з медовою ситою. Діти, будучи змалку безпосередніми учасниками усіх календарних та родинних свят та ритуалів, споживали щоденні та святкові страви традиційної української кухні.

На другому році дитина повинна вже добре ходити й говорити. Їй розказували казки, вчили приспівок, приказок, діалогів, віршиків. У народі вважали, що душа дитини розвивається рівночасно з тілом, тому не відтягували виховання, «напучували на розум», більшою або меншою мірою ставили певні вимоги до дитини. У розмовах намагалися сприяти розумовому розвитку, загадували загадки, дбали про розвиток мовлення.

До року оберігали («сокотили») волосся на голівці – не стригли, а вперше стригли у рік. Приблизно у п'ять-сім (залежно від регіону) років постригали дітей кожного на свою стать: хлопчика – на чоловічу, а дівчинку – на жіночу.

При виповненні хлопчику семи років в давнину відбувався обряд «садити на коня». На свято Семена хлопчика підстригали як дорослого (особливістю чоловічої зачіски в Україні було підрізування волосся навколо голови на одній висоті – під макітру; у гуцулів та бойків волосся підрізали тільки спереду; поширена була чоловіча зачіска під ворота – волосся обстригалось довкола

голови, але ззаду залишалося дещо довшим), одягали нові штани й пояс, садовили на коня і тричі обвозили по колу за сходом сонця.

Дівчинці цього віку заплітали косу. В Україні було чимало способів укладати волосся та його прикрашати. Найхарактернішою зачіскою українських дівчат було заплітання волосся в одну або дві коси, в які впліталися стрічки (кісники) у вигляді шнура або смужки тканини. В окремих районах ця зачіска мала свої особливості. На Лівобережжі дівчата в будні заплітали волосся в дві коси, укладаючи їх на голову у вигляді вінка. У свята волосся заплітали в косу, куди вплітали стрічки. На Правобережжі зачіска в будень була такою ж, як на Лівобережжі, але на свято тут волосся заплітали у дві коси, що вільно спадали на плечі. Влітку волосся прикрашали вінками з барвінку або китицями штучних квітів. В деяких районах Полтавщини заплітали волосся у дрібушки. На західній Волині ділили волосся проділом на дві частини, заплітали його в коси і обмотували навколо голови. Широко побутували звичаї, коли дівчата на потилицю навішували різнокольорові стрічки, спускали їх на спину, а на голову одягали вінок, сплетений з квітів. Дівчата в Україні влітку ходили з непокритою головою. В свята одягали вінок або прикрашали волосся стрічками.

Одяг дітей 5-7 років уже різнився за статевою приналежністю. Хлопчикам одягали в цьому віці штани, шапку, сорочку, а дівчатам – спідницю, сорочку, хусточку, віночок, квітки. Крім терміну «одяг», часто вживають термін «костюм». Він окреслює явно ширше за обсягом поняття, яке вказує на сукупність і співвідношення одягу, прикрас, знаків розпізнавання, зачісок, головних уборів, взуття, які поєднуються в цілісний комплекс. Здавна одяг виконував різні функції: практичну, захисну, обрядову, оберегову, знакову, соціальну, національну.

Костюм є виразником соціальної та індивідуальної характеристики людини, її віку, статі, характеру, естетичного смаку. Так, український дівочий та жіночий святковий одяг ХІХ-початку ХХ ст. характеризується надзвичайним багатством та різновидами прикрас. Дівчата мріяли про намисто, виготовлене із справжніх коралів та штучних матеріалів. Скляне молочне та прозоре намисто

носили під час посту. Було популярним намисто з бурштину. З середини ХІХ ст. поширилося скляне намисто різних кольорів фабричного виробництва – пацьорки. У Галичині як прикрасу одягали нанизані на шнурок дукачі. На Прикарпатті, Закарпатті, Буковині, Поділлі як шийні прикраси відомі гердани – намисто з бісеру. Орнамент та кольори герданів поєднували з вишивкою. Дівчаток вчили шити і оздоблювати одяг, добирати прикраси тощо.

Кожен віковий період дитини вимагав, за народними уявленнями, особливого впливу, догляду, вимог, виховання. Коли закінчувався дитячий вік – розглядали у кожному конкретному випадку. Якщо треба зазначити якийсь непевний термін, то говорили: «До дитячого зросту». Це означало, що справа не скоро відбудеться. Підлітків дітьми уже не називали, а казали підпарубчак, півдівка, дівочка. М. Грушевський зазначав, що колись, бувало, справляли бенкет на закінчення дитячого віку. Коли ж приймали підлітків до парубочої та дівочої громади (що потрібно було заслужити) – починали називати парубок та дівка.

Участь дітей у господарській діяльності родини

В основі організації виробничої діяльності української сім'ї лежав статеві-віковий розподіл праці. Чоловічі й жіночі роботи поділяли на сезонні та постійні, щоденні. Якщо чоловік більшість робіт виконував поза хатою, то жінка – навпаки. Постійними хатніми обов'язками жінки були: дітей доглядати, варити, пекти, обшивати сім'ю, вишивати, прясти, ткати, прати, хату прибирати, доглядати худобу, птаство. Крім того, жінки виконували ще й сезонні роботи. Чоловіки найбільше робочого часу витрачали на рільництво, догляд за худобою і промисли, а найменше – на домашні роботи. Жінка працювала протягом дня більше часу, аніж чоловік, але ця робота була фізично легшою. Активними помічниками дорослих були діти.

Факт народження дитини сприймався в українській сім'ї як поява ще одного помічника. Саме цим пояснюються звичаї відрізання пуповини у новонароджених хлопчиків на сокирі, щоб у майбутньому був добрим господарем, у дівчаток – на гребені, який використовувався при прядінні, щоб

була доброю прялею.

До 5-6 років дівчата і хлопці були під опікою матері та виконували приблизно однакову роботу. Вже у 4-5 років діти починали за вказівкою дорослих «ганяти горобців» та «бути на побігеньках» (виконувати посильні дрібні доручення). П'ятирічних дітей починали залучати до різної хатньої роботи. У віці, коли починали випадати молочні зубки, дітей залучали до птахівництва. Кожна селянська родина мала у своєму господарстві свійських птахів: курей, качок, гусей чи індиків. Утримання птахів, годівля, випасання (для качок, гусей, індиків) – відносно не трудомістка праця, якщо порівняти її з утриманням корів чи свиней. Тому птахівництво було досить поширеним у всіх районах України. Цінувалося та використовувалося поживне м'ясо та яйця, а також пух та пір'я. У обов'язки дітей входило пасти птахів у теплу пору року та дерти пір'я взимку.

Старші діти виконували чітко розмежовані функції у домашньому господарстві: хлопці допомагали батькові, а дівчата – мамі. Хлопчики з шести років починали скотарити, допомагали біля коней, волів. Вони засвоювали багатовікові традиції догляду за худобою, які зберегли деякі архаїчні ритуали вигону на пасовище, утримання та лікування тварин. Так, перший вигін тварин на пасовища, залежно від кліматичних умов регіону, відбувався у кінці квітня (давнє свято Велеса) або до Ярилового дня. При цьому здійснювався такий ритуал. Господар, одягнутий у святкове вбрання, брав у торбину магичні речі, серед яких обов'язкові – хліб, яйця, сіль, ніж, сокира, свічка. Без шапки він ішов до хліва, виганяв усю худобу на подвір'я, висмикував зі стріхи хліва пучок соломи, набирав з криниці відро води і обходив по колу (за сонцем) всіх тварин тричі, окроплюючи їх водою. Потім закопував у землю магичні речі (в різних регіонах свої, але яйце обов'язкове в усіх). На цьому місці розводив вогонь, запалений з віхтя і соломи, й переганяв через це вогнище тварин, яких доручав пастухові. Іноді господар сам супроводжував череду на пасовище. У деяких регіонах виганяли худобу обов'язково вербовою гілкою, освяченою на Вербну неділю. На Поліссі часом обкурювали тварин свяченою травою або ладаном.

Магічні речі (особливо металеві: ніж, сокира, замок, ключ) мали захистити худобу від вовків, хвороб, злодіїв.

Спочатку хлопчики, як правило, йшли у підпасичі (помічниками пастухів). Робота підпасича була така сама, як і у пастуха, тільки підпасич повинен підкорятися пастуху, слухати його вказівки. Батьки намагалися слідкувати, щоб не втомлювався дуже хлопчик і щоб не ображали його: бувало, старші пастухи перекладали всю роботу на підпасичів. Старанні діти пасли так вправно, що швидко ставали пастухами. Хлопця так і звали – пастушок, пастух, що означало певну градацію віку. Спершу пасли телят, потім – овець, у підлітковому віці – корів та волів, найдосвідченішим доручали пасти коней.

Сільський хлопець від восьми до чотирнадцяти років зранку годував, поїв овець, коней, корів, чистив їх. Потім ішов до школи. Хто не вчився – їхав по сіно, дрова. Наприкінці зими вивозив з батьком гній на поле. На весні підчищав траву, допомагав орати, волочити, вибирав каміння з ріллі, тобто допомагав у обробітку землі.

Обробіток землі, вирощування хліба – це провідна галузь господарства українців. Землеробство поділяють на три основні напрями: рільництво, городництво і садівництво, які однаковою мірою притаманні українському народові. Наші предки сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, горох, льон, боби, коноплі. У процесі спільної праці батьки передавали дітям вміння та знання, необхідні для здійснення такого виду діяльності. Так, вчили, що перед початком оранки не можна нікому нічого давати чи позичати, щоб не позбутися щастя, яке необхідне в цій відповідальній роботі. Для оранки вибирався день, коли був повний місяць, найкраще вівторок, четвер або субота. Починати оранку або сівбу годилося обов'язково на світанку, щоб не зустріти нікого перед роботою. Якщо зустрічали когось, то не розмовляли, навіть не віталися, лише кивали головою. Слід було не тільки дотримуватися мовчанки, але й особливої чистоти, щоб хліб був чистим. Тому напередодні якнайкраще милися, а вранці одягалися у святкову сорочку. Перед початком оранки не можна забивати в землю кілки, бо вона в цей час свята; також не можна свистіти, щоб не

викликати злих духів. Зерно, що збиралися сіяти, відбирали якнайретельніше, досить часто змішуючи його з тим зерном, яким засівали засівальники на Новий рік, або зернами з Дідуха чи обжинкового вінка. Хлопчики при оранці ставали погоничами. А «погонич» вже звучало як справжній робітник.

Також традиційно чоловіки займалися садівництвом. В Україні найулюбленішими фруктами та ягодами були вишні, сливи, яблука, груші, малина, порічки, агрус; на півдні – абрикоси, персики, черешні, виноград. Батьки залучали синів до догляду за деревами і кущами.

З восьми років хлопців учили молотити ціпом, а з дванадцяти – косити. Уміння косити вважалося дуже відповідальною справою, яка вимагала сили і спритності, тому найвправніші хлопці подекуди могли вступати до ватаги косарів, які досконало володіли косами і ходили на заробітки.

Дівчаток привчали переважно до хатньої жіночої роботи: підмітати хату, мити посуд, поратися біля печі, подавати страви до столу, прати. Семирічна дівчинка доглядала молодших братиків та сестричок і величалася у сім'ї «нянькою». У жнива дівчатка носили обід косарям у поле. З 9-10 років дівчата допомагали годували корів та іншу худобу. Також дівчатка залучалися до обробітку городу, оскільки городництво з незапам'ятних часів в Україні було заняттям жінок. Серед найдавніших городніх культур – морква, огірки, капуста, буряки, часник, цибуля. Найпізніше в Україну потрапили картопля та помідори.

Змалку дівчинку навчали прясти. Майже по всій Україні існував звичай, за яким дівчинка, направши перше повісмо, мала вкинути його в палаючу піч, а сама оббігти тричі навколо хати. Вважалося, що тоді швидко прясти навчиться. Говорили: «Щоб так швидко пряла, як у печі вогонь спалив повісмо». Звідси, очевидно, походить і вислів «робота горить у руках». 12-13-річні дівчата вставали на світанку прясти, ткати, ввечері шили за материним кроєм, вишивали.

Дитяча праця широко використовувалася у збиральництві, що особливо характерне для Полісся і Карпат. Діти збирали гриби і ягоди в такій кількості, що їх вистачало не тільки для потреб сім'ї, а й на продаж.

Розваги та забави дітей

У дорослих і дітей, незважаючи на високу зайнятість у господарському житті родини, був вільний час, який заповнювався певними видами діяльності. Дитяче дозвілля – це сукупність видів та форм занять у вільний час, що мають тенденцію до повторення й передачі від покоління до покоління. Діти заповнювали цей час різноманітною ігровою діяльністю залежно від віку.

Малих дітей забавляли різноманітними потішками, забавками, чукикалками, іграшками. З їх допомогою дитина розвивалася фізично, емоційно, пізнавала оточуючий світ. Потішки, чукикали, забавлянки окрім словесних текстів передбачали використання певних дій, які розважали та розвивали дітей: постукування пальцем («Кую, кую чобіток»), плескання у долоні («Тосі, тосі»), поскубування за вушко («Зайчику, зайчику»), похитування голівки («Печу, печу хлібчик»), підкидання на колінах («Їде, їде пан-пан») тощо.

Дитина 3-4 років включалася у імітаційно-ігрову діяльність, під час якої вона гралася різноманітними іграшками (свистунці, дудочки, стукалки тощо), модифікованими речами хатнього вжитку.

Для кожного віку дитини виготовляли у домашніх умовах або купували на ярмарках дитячі іграшки. Дослідники поділяють іграшки на декілька груп: іграшки – забавлянки (для наймолодших дітей), звукові іграшки (з яких видобували різні звуки), іграшки для гри (необхідні атрибути певних ігор), іграшки для гуртових розваг (гойдалки, м'ячі).

Іграшки виготовлялися із доступних матеріалів. Досить поширеними були іграшки із дерева. Переважну більшість дерев'яних іграшок становили деркачі, вітрячки, фуркала, свищики, торохтушки тощо. Більшість цих іграшок, зокрема ті, що пов'язані з шумовими ефектами (торохкала, свистунці, фуркала, деркачі), в давнину мали захисну функцію. Вважалося, що їх торохтіння, хурчання, свист відганяє від дитини злі сили.

Відомим центром виробництва дитячої дерев'яної іграшки є м.Яворів Львівської області. Тут іграшки виробляли ще у XVIII столітті, і зараз вони становлять помітне художнє явище у народній творчості. Майстри виготовляли

візки з одним чи двома кониками; пташок, які махають крилами, якщо їх, тримаючи за держак, возити по підлозі; тачечки, скриньки, торохтушки, дитячі колиски та іграшкові меблі, посуд, музичні інструменти – сопілочки, скрипочки, пищики тощо. Розпис робив дерев'яні іграшки витворами мистецтва, надавав їм художньо-образних якостей. Звичайні речі, з якими хлібороб щодня мав справу, зроблені іграшками і вкриті яскравим розписом, ставали незвичайними, казковими.

Серед керамічних іграшок найулюбленіші та найпоширеніші – свищики (свистунці, пищики). Вони здавна виготовлялися по всій Україні. Де існувало гончарство, там, як правило, робили свищики – птахи, звірі, свійські тварини або глиняні зображення людей. Ці іграшки здебільшого ліпили із суцільного шматка глини, що за формою нагадував невеликий млинець. Млинець складали навпіл і зліплювали так, що всередині лишалася порожнина. Далі витягували або приліплювали шию, голову, ноги пташки. Від глибини та обсягу порожнини всередині свистунця залежав його голос – високий, низький, густий, тоненький. Українська керамічна іграшка тематично та образно розмаїта. Вона є справжнім багатством національної художньої культури.

Народні ляльки робили в хатніх умовах з тканин (ганчір'я, клаптів, частини старого одягу), соломи, сіна, трави. Вони призначалися для дитячої гри. Однак у різних місцевостях вони зберігали риси, властиві давнім обрядовим лялькам. Як свідчать залишки язичницьких вірувань і обрядів, у давнину ляльки відігравали велику роль в обрядовості. Образи цих обрядових ляльок почасти збереглися і в народних ляльках-іграшках. Одяг для ляльок спеціально кроїли й шили, із кошиків робили «колиски». Часом замість ляльки замотували у пелюшки поліно.

Іграшки із тіста власне іграшками можна називати тільки умовно, оскільки в них ігрове призначення поєднувалося з обрядовим. Особливо це стосується виробів із тіста – фігурного печива у вигляді птахів, баранів, кіз, зайців, білок та інших тварин, сезонне випікання яких (до певних свят, найчастіше навесні) свідчить про часткове збереження обрядового їх значення. Це печиво нерідко

мало умовно-образний характер, воно було яскраво розмальоване. Діти спочатку гралися ним, а потім з'їдали.

З 4-5 років дитина входила у товариство ровесників, яке формувалося за територіальним принципом (вулиця, «куток»). Тут реалізувалася не лише потреба в ігровій діяльності, але й у спілкуванні. У дитячому колективі організовувалися рольові, імітаційні ігри («у весілля», «садимо город»). Для гуртових ігор часто потрібні були певні іграшки, інвентар. Діти виявляли винахідливість, в іграшки перетворювалися дощечки, банки, ободи від коліс, саморобні м'ячі, знаряддя праці, посуд, побутові предмети (кошки, веретена, човники тощо). Вагоме місце в деяких іграх посідала така атрибутика, як маски, спеціальні костюми.

Народні ігри класифікують за такими групами: дидактичні, рухливі з обмеженим мовленнєвим текстом, рухливі хороводні ігри, ігри мовленнєвої спрямованості, обрядові та звичаєві ігри; ігри історичної спрямованості; ігри з відображенням трудових процесів та побуту народу. Народні ігри створені так само, як казки, приказки, загадки, вони передавалися з покоління в покоління. В їх змісті відображено національну психологію народу. Старші діти часто грали в ігри, де зображувалися сільськогосподарські роботи. Ці ігри поєднували у собі елементи танцю, комедійного дійства, пантоміми (наприклад, ігри «Мак», «Зайчик», «Соболь» і т. ін.).

Вуличні ігри були своєрідним дитячим садком, школою. Батьки багатодітних родин у будні дні постійно були в полі, і діти об'єднувались для ігор у самостійні осередки.

Розмаїтим було дитяче дозвілля у неділю. Діти разом із батьками ходили до церкви, часом їздили на ярмарок, після обіду ходили у гості, і головне – могли досхочу гратися з однолітками. До традиційних розваг теплої пори року належала гойдалка, рухливі ігри на вигоні чи леваді, музикування, загадування загадок, розказування небилиць, скоромовок тощо. Взимку діти каталися на санчатах, саморобних лижах та ковзанах, гралися у сніжки, ліпили снігову бабу.

Мала свої особливості система святкового дозвілля, яка характеризувалася

тематичною спрямованістю конкретного свята і визначала форму занять дітей відповідно до традицій та звичаїв, зберігаючи при цьому розважально-ігровий характер.

Діти дорослими ставали рано: дівчата переважно у 15-16, хлопці – в 16-17 років. Здавна в Україні існували своєрідні громадські організації молоді, так звані дівочі й парубоцькі громади, які мали свої форми дозвілля. Здебільшого новачків до гурту приймали на перших осінніх вечорницях. Прийняття до громади регламентувалося певними звичаями і виконанням обрядових дій.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте український традиційний ідеал сім'ї.
2. Проаналізуйте історичні типи і функції українських сімей.
3. Що таке «спорідненість»? Які існують види спорідненості?
4. Проілюструйте зразками усної народної творчості місце дитини у сім'ї та проблему дітності української родини.
5. У чому полягали народні вимоги до догляду за новонародженою дитиною?
6. Схарактеризуйте роль і функції колискових пісень.
7. Які обов'язки покладалися на дітей 5-12-річного віку?
8. Опишіть народні ігри та іграшки українських дітей кінця XIX - початку XX століття.

Тема 4

Національна своєрідність звичаїв, традицій, свят, обрядів, ритуалів та їх вплив на виховання дітей

Сутність понять «традиції», «звичаї», «обряди», «ритуали»

Витоки української обрядовості. Календар українців.

Календарна обрядовість, участь у ній дітей

Родинна (сімейна) обрядовість українців, участь у ній дітей.

Обереги дитинства і материнства

Виховне значення народних традицій, звичаїв, обрядів

Сутність понять «традиції», «звичаї», «обряди», «ритуали»

Кожна нація, кожен народ, кожна соціальна група мають свої традиції, звичаї, обряди та свята, становлення яких відбувалося протягом багатьох століть. Традиційна культура народу тісно пов'язана з його способом життя, природними умовами, історичним буттям, діяльністю, характером, психологією. Вона виражається в матеріальній та духовній формах і набула ролі капіляра світоглядного і духовного живлення національного організму.

Обрядово-звичаєва сфера – це ті прикмети й ознаки, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, але й у його історичному минулому. Адже вона охоплює всі ділянки особистого й суспільного життя кожної окремої людини. Традиції, звичаї, обряди й свята – це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенаціональних справах. Святково-звичаєва спадщина, а також мова – це ті найміцніші елементи, що «цементують» окремих людей в один народ.

Із часу виникнення людського суспільства прогрес цивілізації відбувався завдяки тому, що від покоління до покоління, від колективу до окремої людини систематично передавалися знання, трудові навички, норми поведінки, матеріальні та духовні цінності. Кожним новим поколінням все це засвоювалося, застосовувалося в житті, розвивалося та в подальшому передавалося наступному поколінню. В ході історії склалися й утвердилися

форми, засоби та механізми збереження й передачі соціального досвіду, які в сукупності називаються традицією.

Поняття традиції служить загальною назвою для матеріальних і духовних цінностей. Традиція (від лат. - передача) – досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки і т. ін., що склалися історично і передаються з покоління в покоління. Традиції є одним із видів соціально-культурної наступності, що орієнтує як на збереження надбань культури, так і на їх відтворення і розвиток.

Традиції є елементами соціокультурного досвіду, зберігаються у суспільстві або в окремих соціальних групах протягом довгого часу. Вони виконують роль механізму відтворення соціальних інститутів і норм, де підтримка останніх ґрунтується на самому факті їх тривалого існування, тому громадські дії та відносини орієнтовані на повторення усталеного зразка. Нерідко традиція визначає самі соціальні установки і норми як умову створення емоційного фону в колективі. На цій основі в ньому складається своєрідна система міжособистісних стосунків та соціально-психологічних взаємодій між його членами. Отже, як духовне утворення, традиції є одним із елементів суспільної свідомості, вони є своєрідним носієм соціальної інформації поколінь.

Протягом багатьох віків певні традиції склалися в усіх сферах життєдіяльності народу: утворилися традиційні вірування, звичаї, ритуали, знання, ремесла, трудові й педагогічні традиції, традиційні поселення, архітектура, вбрання, кухня тощо. Є традиції, які з глибини століть прийшли в наш час і побутують нині на всій території України. Це, наприклад, вітання гостя хлібом-сіллю на вишиваному рушнику. Деякі – регіонально обмежені. Так, на Яворівщині (Прикарпаття) на Великдень обходять двори з подібним до колядування співом – «риндзівками».

Форми реалізації традиції різноманітні: усталені, стерео типізовані норми поведінки, суспільні ідеї, морально-етичні елементи, звичаї, обряди, свята, тощо. Народні традиції та звичаї адекватно відображають сутність, зміст, характер подій та явищ у природі, житті, трудовій діяльності, побуті та дозвіллі людей. Традиції і звичаї перебувають в нерозривній єдності, однак їх не можна

ототожнювати.

Звичаї – це повсякденні усталені правила поведінки, що склалися історично, на основі людських стосунків, у результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій на усвідомлення їх суспільної значущості. Відомий знавець традиційно-культурної спадщини українського народу Олекса Воропай вирізняв народні звичаї в унікальне явище, наділивши їх неповторною народознавчою силою. Він стверджував: «Звичаї народу – це ті прикмети, по яких розпізнають народ не тільки в сучасному, а і в його історичному минулому...Звичаї, а також мова – це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю...».

Звичаї – це загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті народу, соціальної групи. Не дарма кажуть: «Кожен край має свій звичай». У народному розумінні звичай – те, що стало звичним, засвоєним визнанням, насущним. Слово «звичай» походить від дієслова «звикати», тобто привчатися до чого-небудь, узяти щось у звичку; звичка чинити так, а не інакше. Зовнішнім виявом звичаю є правило поведінки – детальний опис того, що треба робити в конкретній ситуації.

У народі побутує чимало правил і приписів, виражених у крилатих народних висловах, прислів'ях і приказках, які вказують на те, що потрібно чи не потрібно робити, як-от: «Нових друзів наживай, старих не забувай», «Не пнишь бути найвищим, а вчись бути корисним», «Зобов'язався словом – закріпи ділом» тощо.

Близьким до поняття «звичай» є поняття «обряд».

Обряди – це соціальні явища, що поєднують комплекс символічних, визначених традицією умовних дій, спрямованих на оформлення певних подій у житті людей, родин, держави, приурочених окремим етапам трудової діяльності, а також відзначенню деяких пір року. Наприклад, посівання на Новий рік, колядування, клечання хати на Зелені свята тощо.

Звичаї і обряди мають національний (етнічний) характер. Геродот стверджував, що якби усім народам в світі надали можливість вибирати

найкращі з усіх звичаїв та обрядів, то кожен народ вибрав би свої власні. Скажімо, звичай вітатися при зустрічах існує в кожного народу. Але робить це кожен по-своєму: українці подають один одному руки, китайці вклоняються, лапландці труться носами.

На практиці часто звичаї невіддільні від обрядів. Наприклад, традиційні звичаї зустрічі Нового року включають в себе такі обряди, як колядування, щедрування, посипання і інші. Усі вони злиті в єдиний обрядовий різдвяний комплекс. Тому деякі етнографи, які вивчають звичаї та обряди, говорять про обрядовість в широкому розумінні, маючи на увазі як обряди, так і звичаї. Але все ж існує певна різниця: звичаїв дотримуються щоденно, обряди ж виконуються напередодні чи безпосередньо у дні свят.

Сукупність обрядів, якими супроводжують відзначення святкового дня чи релігійної відправи, становить ритуал. Це зовнішнє оформлення якоїсь урочистості, свята. А система усталених обрядів, якими супроводжується громадсько-побутове чи релігійне життя, є обрядовістю даного народу. Українці належать до тих націй в Європі, чия обрядовість є однією з найдавніших і найбагатших. Найкраще виражене багатство української обрядовості в обрядовому фольклорі – піснях, побажаннях, віншуваннях, примовляннях, якими супроводжується те чи інше обрядове дійство.

Традиційну обрядовість українців поділяють на два великі цикли – родинний (сімейний) та календарний. Деякі етнографи виділяють окремо трудову обрядовість. Перший вид обрядів тісно пов'язаний з громадським осмисленням важливості події в житті окремої родини чи людини. Сімейні обряди супроводжують громадське відзначення народження, весілля та похорону. Другого виду обрядів дотримувалися під час урочистого святкування початку чи закінчення певних сезонів, природних циклів – зими, весни, літа, осені. Частина сімейних свят і обрядів (весілля, посвячення підлітків у стан дорослості), здійснювались у певні визначені календарні періоди. Так, за давньою українською традицією весілля відбувались або взимку, або восени, тобто теж були приурочені до народного календаря. Таким чином, у давнину

обидва види обрядовості (за винятком народження і похорону) становили єдину обрядову систему.

Витоки української обрядовості

Обрядовість на початку її виникнення була нерозривно пов'язана з міфологією. Серед учених ще й сьогодні не завершилася полеміка про обряд і міф: що з них виникло раніше, а що пізніше; що відігравало головну роль, а що другорядну. Справа в тому, що в дохристиянську добу кожному обрядові відповідав свій міф, кожному елементу обряду – частина міфа. Такий стан речей зберігався певною мірою навіть після прийняття християнства. Більшість вчених вважають, що міф і обряд виникли одночасно та становили спочатку нерозчленовану цілісність. Міф тоді реалізувався в самих обрядових діях, і лише згодом він, як оповідання про фантастичні події, відокремився від обрядового інсценування цієї події і набув самостійності.

Дослідники стверджують, що людина як соціальна істота і обряд сформувалися одночасно. У міру того, як людина збагачувалася досвідом, вона помічала, що певні пори року повторюються. Проте таке повторення все ж не було абсолютним. Тому, щоб новий рік був не менш сприятливим, ніж попередній, люди прагнули повторити все так само, без змін. Частина таких регулярно повторюваних дій поступово втрачала практичне значення і ставала обрядами. Крім магічного спрямування, обряд виконував ще й ряд функцій, задовольняв кілька соціальних потреб, передусім пізнавального та навчально-виховного характеру. Обряд був своєрідною передачею досвіду молоді, також формою вияву емоцій та способом емоційної розрядки. Ця функція дуже важлива, адже підтверджено, що первісна людина була набагато емоційнішою, ніж сучасна. Обряд задовольняв і естетичну потребу людей: в нього включалися компоненти і образотворчого мистецтва (малюнки, скульптури, маски), і танцювально-музичного. Обов'язковим складником були і словесні тексти, від яких бере свій початок фольклор.

У давнину сфера дії обряду була набагато ширшою, ніж сьогодні. З'явившись ще на світанку людства, обряди, зі становленням та розвитком

первісного суспільства, заповнювали все життя людини. Існували спеціальні обряди, пов'язані з виробничою діяльністю, – мисливські, рибальські, землеробські, ремісничі. Були обряди, що супроводжували появу людини на світ і всі подальші сходи її життя. Широко побутували обряди, які виконувалися, коли хтось вирушав у дорогу, зустрічалися знайомі, починалися і закінчувалися битви, карали злочинців тощо. Всі вони обов'язково супроводжувалися словесними текстами – піснями, заклинаннями, примовляннями, ритуальними командами і т. ін., що становили так званий обрядовий фольклор.

Із розвитком знань магічність обряду поступово втрачала свій зміст. Обряди все більше набували розважального характеру. Так формувався багат шаровий і багатофункціональний обрядовий комплекс, і таким в основному він залишається і тепер, хоча й зазнав значних трансформацій та спрощень. Сфера застосування обряду звузилася. Багато обрядів та фольклорних текстів забулися і втрачені назавжди.

Календар українців. Календарна обрядовість, участь у ній дітей

Український народ упродовж століть виробив багаті традиційні знання, які надавали змогу вижити в нелегких умовах натурального і напівнатурального способу господарювання. Ці знання допомагали хліборобам орієнтуватися в просторі, пристосовуватися до природних умов, здійснювати потрібні виміри й обрахунки, прогнозувати результати праці, пізнавати світ.

Важливе місце в такій діяльності посідав народний календар, який чітко визначав етапи господарської діяльності, регламентував працю і час відпочинку. У ньому втілювалася етнічна історія, традиційний побут, весь уклад життя народу. Кожна дата, свято народного календаря рясніли традиціями і звичаями, які тісно пов'язані з природою рідної місцевості та трудовою діяльністю людини. Дитина змалку отримувала знання про поділ часу на дні, тижні, місяці, пори року.

Народний календар – це система історично обумовлених дат, подій, спостережень за навколишньою дійсністю, народних свят, інших урочистостей,

які в певній послідовності відзначаються протягом року. Український народ споконвіку хліборобський. Протягом століть він виробив велику хліборобську культуру, яка позначилася на його психології, характері, світогляді. Тому в основі народного календаря лежить землеробський (аграрний) календар. Крім цього, розрізняють також церковний календар, календар погоди, родинний календар (у розумінні дат, урочистостей сімейного життя, побуту тощо).

Народний календар місяць за місяцем, тиждень за тижнем, нерідко день за днем передбачає відповідно до конкретних умов даного регіону всі сторони і види хліборобської праці, особливості життя, зміни в природі (це функція календаря як прогностика).

Основою народного календаря є народна філософська думка, яка розвивалася протягом століть. Народ постійно поглиблював своє філософське світосприйняття, відкривав і обґрунтовував закономірності розвитку навколишньої дійсності, виявляв взаємозв'язок і взаємозалежність багатьох явищ, подій. Наші предки помітили нерозривні зв'язки людини з природою. Саме з глибин народної філософії випливають ідеї гуманного ставлення до природи, її багатств, збереження її краси, неповторності і цілісності.

Перші зразки народного календаря сягають початку нашої ери. Люди певними знаками, символами накреслювали основні види трудової діяльності. З часом чільне місце в календарі почало відводитися важливим життєвим подіям, явищам природи, порам року. Так, явища пробудження природи, зародження життя, оновлення всього живого на землі пов'язувалися з приходом весни.

Найдавнішим був місячний календар, адже рух Місяця дуже легко спостерігати. На українських землях вже за Трипільської доби існував 7-денний тиждень. У церковнослов'янській мові він називався сідмицею, так називається і зараз в церковних календарях. Тиждень на стародавніх малюнках зображали у вигляді семипроменевої зірки. Число сім стало священним: 7 кольорів веселки, 7 чудес світу, 7 нот. Також за сім днів відбувається збільшення фази місяця від тоненького серпа (Молодика) до першої чверті; ще за сім днів – від першої чверті до повного місяця (Повні); ще за сім – зменшення до останньої чверті; і,

нарешті, ще за сім днів місяць «старіє» зовсім. Цей видимий для людини процес відбувається за 28 діб.

Кожен день тижня, за уявленнями наших предків, мав свою планету-охоронця. Неділя перебуває під знаком Сонця. Назва неділя означає неробочий день (збереглася у всіх слов'ян, крім росіян, які неділею називають увесь семиденний тиждень). Як писав Олександр Потебня, богиня Неділя була шанованою в українців, її уявляли в образі дівчини-красуні з довгим золотавим волоссям – це Сонячна панна, донька Святої П'ятниці. Вірили, що людина, яка народилася в неділю, буде щаслива, гарна, здорова. Головними богами неділі завжди вважались Дажбог, знаком якого є сонячне колесо, і Сварог, знаком якого є Сварга.

Понеділок присвячений Місяцю, який розпочинає цей день. Місяця уявляли світловолосим юнаком, струнким, блідолицим. Оскільки Місяць час від часу змінює свій вигляд, він вважається непостійним і тому починати щось важливе у понеділок не наважувалися, бо буде невдача. Досі існують такі приказки, як: «Понеділок – важкий день», «У понеділок роботи не починай і в дорогу не вирушай». Понеділок – це чоловічий день. Головним богом понеділка був Хорс.

Планета-охоронець вівторка – Марс (Арес). Вівторок в українців завжди вважався легким днем, щасливим. Назву свою отримав від «вторий» – другий день тижня. Це також чоловічий день. Праукраїнська назва планети Арес, або Арей – захисник воїнів. Головним богом вівторка вважався Симаргл.

Середа, або, як казали в давнину, «третійник» знаходиться у середині тижня. Їй покровительствує Меркурій (Єремис), який вважався посланцем Богів, захисником мандрівників, торгівлі, мистецтва тощо. За давньоукраїнськими звичаями, цей день присвячувався богині Дані. Це жіночий день. Можна робити все на городі, в хаті: прати, ткати, шити. Головним богом середи вважається Велес.

Четвер розпочинається годиною Юпітера – найбільшої планети Сонячної системи. У всіх слов'ян це був день Перуна – він найголовніший бог четверга.

Саме в четвер йому приносили жертви біля священних дубів. Назва дня від «четвертий». У цей день також можна робити все і навіть застерігали від безділля або надмірних веселощів: «Хто в четвер скаче, той у п'ятницю плаче». Але всі четверги, починаючи від Чистого четверга (перед Великоднем), вважалися несприятливими для виїзду в дорогу або для початку якогось діла, жінки не робили зачинок для прядіння чи ткацтва, це краще робити в жіночі дні. Зате останній четвер місяця вважався сприятливим для лікування дітей, особливо від переполоху.

П'ятниця названа від «п'ятий», їй покровительствує Венера (Афродіта). Це цілком жіночий день. У слов'ян він пов'язаний з Мокошею (в християнстві її заступила Свята П'ятниця), яку надзвичайно шанують українці, бо вона є покровителькою шлюбу, богинею Роду, хранителькою домашнього вогнища. П'ятницю уявляють літньою жінкою з вінком на голові. Її зображення здавна чіпляли біля криниці. Кожна п'ятниця є поминальним днем – саме в цей день тижня згадують своїх покійних родичів. Тому в п'ятницю не можна було працювати голкою, ножицями, веретеном, щоб не проколоти душі померлих.

Субота – жіночий день, її захисником є Сатурн, або Кронос, який вважається Богом Часу, охоронцем посівів, плодючості. Покровителями суботи і часу загалом у слов'ян вважаються Числобог і Стрибог. Дослідники погоджуються, що назва цього дня походить від старослов'янського «со+битіє», тобто «буття (моління) разом», оскільки в цей день наші предки вирушали до своїх святинь, щоб поспілкуватися з іншими людьми та з богами.

У багатьох слов'янських народів, і в українського народу в їх числі, збереглися до сьогодні прадавні назви місяців.

Березень. Інші назви: березоль, березозорь, сочень, соковик, протальник, «з гірпотоки», заграйярочки, капельник. У слов'ян переважають назви цього місяця від слова береза. Біла береза в цей час дає сік.

Квітень. Інші назви: цвітень, краснець, снігогін, дзюрчальник, водолій, лукавець. Усі назви виникли завдяки спостережливості наших пращурів, їхній любові до природи. Квітень – це пробудження лісів, гаїв, цвітіння садків, яким

поклонялися українці.

Травень. Майже у всіх слов'ян цей місяць названий від «трави». Але існують і деякі інші назви: травник, пісенник, місяць-гromовик тощо. В деяких регіонах України є назва май, проте вона не латинського походження, як у росіян, а давньослов'янського: «май» означає зелень, буяння дерев, трав, квітів.

Червень. Має назви: кресник, червець, ізок, гнилець. «Кресник» означає літній сонцеворот. Походить це слово від «кресати» вогонь, тобто запалювати купальське вогнище. Іноді мовознавці пояснюють назву червень від назви личинки з якої в минулому виготовляли червону фарбу. Але більш переконливими і правдоподібними є пояснення назви від червоний: час досягання ягід, плодів, квітів, які в цей час червоніють.

Липень. Інші назви: липець, сінокіс, косень, грозовик, іллях (від пророка Іллі). Народна ж назва прозора – в цей час цвіте липа, збирають липовий цвіт, який є цілющими ліками від застуди та інших хвороб. Інші назви походять від назв літніх робіт та погодних явищ.

Серпень. Майже у всіх слов'ян назви цього місяця пов'язані зі жнивами, серпами. Інші народні українські назви: копень, гедзень, хлібочол, жнивець, спасівець.

Вересень. Означає «вересовий місяць», тобто час збирання вересового меду та винограду. Інші давньоукраїнські назви: сівень, вереснець, ревун, «бабине літо».

Жовтень. Місяць жовтого листя. Інші назви: падзерник, костричник, весільник, зазимник. У цей час починали м'яти льон, коноплі, справляти весілля.

Листопад. Прозора загальнослов'янська назва, пов'язана з опаданням листя із дерев. Називають його ще падолистом, напівзимником. Назва листопада «братчин», вірогідно, пов'язана з язичницькими братчинами, які присвячувалися мисливським святам.

Грудень. Названий від мерзлих грудок землі, що іноді серед дослідників викликає сумнів. Інші назви місяця: хмурень, мочавець, солоноворот, андрієць (від християнського апостола Андрія). У цьому місяці сонце «повертає на літо»,

тобто дні починають збільшуватися.

Січень. Інші його назви: тріскун, сніговик, льодовик, просинець. Остання назва за деякими версіями означає «просити в богів добра», бо в цей час випадають Різдвяні свята. Однак це не відповідає дійсності, оскільки у січні різдвяні свята стали відзначати лише в ХХ ст. У січні сікли ліс, готували ділянки під поля. Існує й інше припущення, що січень – від «мороз січе».

Лютий. Названий так через люті морози, лютих вовків, які в цей час найбільше голодують. Інші народні назви: крутень, зимобор, бокогрій, криводоріг, громник. Остання назва походить від свята Стрітення (Громниця), коли, за народними повір'ями, Зима зустрічається з Весною.

Усі назви місяців вказують на одвічний зв'язок українців із природою, сезонною працею хліборобів.

Праукраїнський рік складався із чотирьох сонячних фаз. Астрономічні фази сонячного року виглядають приблизно так: весняне рівнодення – 20, 21 березня; літнє сонцестояння – 21, 22 червня; осіннє рівнодення – 22, 23 вересня; зимове сонцестояння – 21, 22 грудня. Графічно це зображалося у вигляді кола, розділеного навхрест на чотири сектори. Чотири сонячні фази відображалися у чотирьох порах року, за якими поділялися свята народного календаря. У такому поділі – глибока народна мудрість, яка відображає нерозривний зв'язок людини та природи.

Відлік часу за Сонцем був основою для сонячного календаря. Довгий час давні українці користувалися місячно-сонячним календарем, за яким вираховували дати настання весняних і літніх свят. Так, свята Різдва і Купала, які ділять річне коло на дві рівні частини, визначають за сонячним календарем, а Великдень і Трійцю – за місячним.

Для більшості населення ближчим був календар, в основу якого покладено вегетаційний період, тобто період активного життя рослинного світу. В Україні вегетаційний рік триває від останніх весняних приморозків до перших осінніх. Разом з іншими системами обліку часу вегетаційним роком почали послуговуватися наші предки тоді, коли їх основним заняттям стало

хліборобство.

З прийняттям християнства на Русі склався новий календар, упровадилися нові святкові дати. Частково вони співпадали зі старими язичницькими святами, частково витісняли їх. Відходили в небуття колишні служителі язичницьких храмів і культів, проти яких, у першу чергу, була спрямована боротьба християнської церкви. Забувалися назви божеств, на честь яких влаштовували свята наші предки. Та залишалася народна обрядова основа, яка впродовж наступних століть взаємодіяла з християнською обрядовістю. Календарні свята і обряди були приурочені, як і в усіх європейських народів, до дат християнського календаря; атрибути давніх міфологічних персонажів були перенесені на православних святих (наприклад, громовержець Перун – Ілля Пророк, день народження води (Дани) співпало зі святом Водохреща, день ушанування роси – Поле-Лі – зі святом Юрія (Ярило дає землі ключі буяння), день народження Лади – прадерева Всесвіту – з Вербною неділею; шлюбні дні Землі з Трояном (покровителем землеробства) – зі святами Меланки та Василя; день Велеса (покровителя тепла і тварин) – зі святом Теплого Олексія; день народження небесних світил – Дажбога (Сонця) і Хороса (Місяця) – з Різдвом.); в обряди увійшли церковні молитовні формули, за своєю спрямованістю близькі до давніх заклинань; в обрядові пісні було включено імена Христа, Богородиці, святих. Відбувся сплав дохристиянських та християнських елементів. Так складався сучасний народний календар з християнськими датами і обрядами, доповненими прадавніми обрядовими елементами.

Календар українського селянина XIX століття був своєрідною енциклопедією народної мудрості, неписаним розпорядком життя хлібороба. До складу аграрного кола входили зимові, весняні, літні та осінні свята, звичаї та обряди. Календарні традиції, звичаї та обряди українського народу різноманітні за призначенням, змістом, характером, функціонуванням і виховним впливом на людину. Вони відображають українську дійсність, національний характер народу, його самобутній культурно-історичний шлях.

Обов'язковими компонентами календарних свят українців були обрядовий

стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, рядження та маскування, драматичні сценки, розваги, змагання. Свята супроводжувалися виконанням календарно-обрядових пісень, приурочених до кожної пори року: серед зимових – колядки, щедрівки, весною – веснянки, гаївки та ін.

Діти й підлітки брали безпосередню активну участь у річному календарі, в обрядовому житті села. Окремі обряди були прямо розраховані на дітей, і вони фактично були головними виконавцями обрядів разом зі статевовіковою групою молоді. Обрядові ролі дітей і підлітків чітко визначалися у календарній обрядовості й пов'язувалися передусім із початком, «дитинством» календарного року (зимова, весняна обрядовість), з народженням нового року і пробудженням природи.

Найбагатшими обрядами календарного циклу були зимові. Відповідно до традиційних народних уявлень про циклічність часу, його рух по колу, в ході зимових ритуалів народжувався не тільки Син Божий та Новий рік, але і заново народжувався світ. Співали: «Радуйся, земле: Син Божий народився», «Радуйся, земле: світ новий народився». Тому за допомогою різдвяних, новорічних обрядів створювали немов моделі щасливого існування на цілий рік. Діти колядували, щедрували, засівали, хлопчики виконували роль «показника» – це був комплекс тих обрядодій, які мали символіку започаткування.

Зимові свята (зимові святки) починалися на Різдво і закінчувалися святом Водохрещення. Увечері напередодні Різдва (Святий вечір) готувалася Свята пісна вечеря. Діти жили передчуттям чогось особливого і таємного. Господар приносив до хати сіно та коляду (дідуха), господиня ставила на покуть хліб та кутю. Діти за давнім звичаєм імітували звуки різних тварин, щоб плодилася худоба та велося господарство. Коли з'являлася перша зірка на небі, сім'я сідала вечеряти. Діти брали участь у спільній молитві. Обрядовою їжею були передусім кутя та узвар. Після вечері діти несли кутю дідусям та бабусям, хрещеним батькам, а на перший день Різдва діти ішли колядувати. Напередодні Василя – Щедрий (Багатий) вечір готували скоромну вечерю, діти з батьком

виходили на вулицю і кликали Мороза вечеряти. Дівчатка обходили оселі сусідів та родичів із щедрівками. У ці свята часто розігравали ігрища та вистави – «Маланка», «Вертеп», «Коза». Вранці хлопчики від 5 до 11 років йшли засівати. Обряди колядування, щедрування, засівання (посипання) мали магічно забезпечити добробут і щастя людей, включали величання господарів та побажання всіляких благ. На свято Водохреща діти брали участь у освяченні води, обійстя, йшли з дорослими на місцеву водойму, де відбувалися дієства третього, заключного свята Різдвяного циклу.

Діти любили свято на межі зими і весни – Стрітіння. У цей день спостерігали, хто кого здолає: зима весну чи навпаки. У церкві святити воду та свічки-«громнички» (їх запалювали перед образами під час грози, щоб уберегти обійстя).

З початку березня по кінець червня відбувалися весняні свята та обряди, головними з яких були зустріч весни, звернення до землі, щоб дала добрий урожай (Явдохи, Кононів день, Сорок святих). До цих днів випікали спеціальне печиво – жайворонків, голубів, з якими діти виходили за село, несучи у простягнутих руках обрядове печиво, і закликали весну. Природу пробуджували танцями, піснями – веснянками, гаївками, іграми, хороводами.

Найвеличнішим святом весняного циклу був Великдень (Пасха). До цього свята діти готувалися разом із дорослими – прибирали оселю, обійстя, допомагали у приготуванні святкових страв, випіканні обов'язкового обрядового хліба–паски, красили крашанки, писанки. Важливе місце у Великодньому святі посідали елементи весняної обрядовості, пов'язані з яйцем – символом зародження нового життя. Крашанки та писанки святити в церкві, дарували один одному, несли на могили родичів. Діти грали у різні ігри – «цокались» крашанками, котили з горбка – чия далі докотиться тощо. У давнину на Великдень проводилися «волочені» обряди, схожі з різдвяним колядуванням. Довше зберігся звичай обдаровувати подарунками хрещеників та хрещених батьків – давати «волочільне».

Кульмінацією обрядових дій весняно-літнього періоду виступали Зелені

святки (Трійця) та свято Івана Купала. Хати прикрашали зеленню (клечанням); на Поліссі довго побутував обряд «водіння куста» – прикрашеної зеленню дівчини, з якою обходили всі двори, співаючи «кустових» пісень. На Купала прикрашали обрядове дерево, яке називали Мареною, Марою, Купайлом. Біля нього розкладали вогнище, і тут веселилися всю ніч. Діти з нетерпінням чекали цього свята, овіяного легендами про квітку папороті, про чудодійну силу рослин та роси. Дорослі дівчата, співаючи купальські пісні, пускали на воду вінки, вгадуючи свою долю, малеча обливалася, стрибала біля вогнища, плела свої вінки.

Діти любили свята Маковія та Спаса. Вони ішли з дорослими до церкви, де святити мак, яблука, груші, виноград, мед. До цих свят пекли пиріжки з маком, маківнички, паляниці з медом. Після освячення дарунки садів несли на могили родичів, адже здебільшого рили ті дерева, які були посаджені предками. Так дітей привчали їх шанувати.

З другої половини літа починався осінній цикл – відбувалися жниварські обряди, які починалися обрядом зажинок першого снопа. Жнива в давнину проводилися «толокою». На обіді у господаря співали жниварські пісні, в яких бажали добробуту й щастя. По закінченні жнив справляли обжинки. Останній сніп, якого звали «осталець» або «дід» перев'язували стрічкою і несли в село. Побутував звичай залишати жменю незжатого колосся («борода», «коза» або «перепілка»), яку прикрашали квітами і стрічками. Діти прилучалися до роботи, навчаючись шанувати працю і хліб.

Свята Семена особливо чекали хлопчики, яких у цей день постригали і садили на коня. На Другу Пречисту припадав день рожениць, коли пошановувались діти. Бездітні жінки цього дня молилися, щоб Бог послав їм дитину, а також обдаровували сиріт, убогих дітей та влаштовували трапези.

Під Покрови до Михайла в Україні був період весіль, певна роль у яких відводилася дітям. Завершувалося осіннє обрядове коло передріздвяним постом, званим Пилипівкою. Зі свята Введення в храм Пресвятої Богородиці починається відлік циклу зими. З цього дня у хліборобському розумінні починає

спочивати земля. Дітей вчили, що з цього дня гріх турбувати землю аж до Благовіщення. Різними обрядовими діями відзначалися свята великомучениці Катерини – звичай «кликати Долю», ворожитина щасливе заміжжя; Андрія Первозваного – на вечорницях вчилися колядувати, варили вареники, ворожили; Святого Наума – дітей вперше вели до школи, адже «Наум наведе на ум»; Миколи Чудотворця – діти чекали подарунків, які приносив і клав під подушку слухняним хлопчикам і дівчаткам Святий Миколай.

Століттями через свята і обряди старші покоління передавали дітям свою любов до праці, волелюбність, гостинність, життєрадісність, доброзичливість. Завдання календарної обрядовості відповідали корінним прагненням хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, щасливий шлюб для молоді, високий урожай та плодючість худоби, відвести всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього. Свята задовольняли духовні й естетичні потреби народу, в них проявлялися його почуття, таланти, здібності.

Родинна (сімейна) обрядовість українців, участь у ній дітей. Обереги дитинства і материнства

Сімейне життя українців традиційно супроводжувалося різноманітними обрядами та ритуалами, які в образно-символічній формі відзначали певні етапи життя людини та найважливіші стадії розвитку родини в її життєвому циклі: утворення сім'ї, народження дитини, її повноліття, смерть когось із членів сім'ї. Основні елементи комплексу сімейної обрядовості – родильні, весільні, поховальні й поминальні обряди. Біля витоків свого формування сімейні обряди та ритуали тісно стикалися з магічними засобами та заходами – оберегами, котрі повинні були забезпечити сім'ї та окремій людині щастя, багатство та захистити її від злих сил.

Родильна обрядовість спрямована на створення сприятливого психологічного настрою для породіллі, прийому пологів та вшанування матері і новонародженого. Обряди, пов'язані з народженням дитини, дослідники поділяють на чотири цикли: передродові, власне родові, післяродові, соціалізуючі – прилучення новонародженого до роду, сім'ї, народу. Усі ці

цикли супроводжувалися різноманітними ритуалами, наповнені символами та оберегами, які спрямовані на успішне народження на світ нової людини та забезпечення їй щасливої долі.

Передродовий цикл родильної обрядовості базувався на тому, що серед українців зберігалися й широко побутували вірування про таємничий зв'язок ще ненародженої дитини з вчинками вагітної жінки. Існували заборони, які повинні були захистити дитину від вроджених фізичних і розумових вад. Тому для забезпечення здорового спадкоємця ретельно стежили, щоб майбутня мати (а часом це переносилося і на батька) дотримувалася усіх табу, пов'язаних з вагітністю.

Вірили, що майбутня мати не повинна шити у свята й неділю, щоб не зашити дитині очі, переступати через віник, мотузку, щоб пуповина не обмоталася навколо шиї дитини. В сім'ї наказували молодій жінці нічого не брати без дозволу, аби дитина не стала злодієм, не дивитися на пожежу, щоб не було червоних плям на личку тощо.

Майбутні мами не повинні були хвилюватися, нервувати, щоб дитина народилася спокійною і врівноваженою. Ні в якому разі не можна було когонебудь перекиривляти чи лаятись з кимось, дивитися на людей із фізичними вадами та покійника – це теж могло негативно відобразитися на дитині. Вагітну жінку намагалися уберегти від нервування, переляку, сварки. Їй не відмовляли у проханні, бо вірили, що миші погризуть речі.

Поява на світ нового члена сім'ї була великою і радісною подією для всієї родини. І відповідно ця подія обрамлювалась різноманітними обрядами.

Пологи приймали старші жінки, які мали певні знання з народної медицини і необхідні навички. Так звана баба-повитуха (локальні назви: повитуха, баба, баба-бранка, баба-пупорізка та ін.) приймала пологи в усіх жінок села і була шанована серед односельців. Вона знала родильні звичаї, які характеризувалися в минулому багатьма магічними діями, запобіжними заходами, що мали принести здоров'я й силу породіллі і дитині. Серед народних оберегів чи не перше місце за силою впливовості посідали вироби із металу, які могли

відлякувати злих духів. Щоб нечиста сила не шкодила породіллі, з настанням родової діяльності їй у постіль клали сокиру або ніж, ножиці, старі ключі та інші металеві предмети. Ці ж обереги клали і в колиску новонародженого.

Магічною силою наділялися й деякі рослини, зокрема часник, калина, барвінок, м'ята, чорнобривці. На Поділлі клали часник породіллі у постіль, а у головах ставили «трійцю» – богоявленську воскову свічку, оздоблену калиною, барвінком, васильком пахучим.

У багатьох народів існує упередження до зав'язаних вузлів у особливо відповідальні моменти в житті людини: народження, одруження й поховання. Українці також мали повір'я, що на одязі породіллі необхідно розв'язати усі вузли, їй розплітали коси.

Від злих духів охоронялися, а добрих принаджували. Побутували вірування у те, що душу новонародженого прилітають охороняти янголи, і на їхню честь три доби на вікні горіла богоявленська свічка. На Херсонщині свічка горіла до хрестин, щоб нехрещену дитину вночі не було підмінено тими духами.

Баба-повитуха широко використовувала знання з народної медицини, заварювала трави, які підіймали загальний тонус породіллі, зокрема напій з квіток жита, коріння лепехи, листя кропиви, пирію, давала мед з маслом. У хаті в момент народження дитини не мали права знаходитися особи чоловічої статі. При важких пологах, коли жінка не могла розродитися, обмивали ікону і тією водою напували породіллю.

Святим обов'язком баби-повитухи було дотриматися звичаю і перев'язати пуповину дитині прядивом – матіркою (із жіночого стебла конопель), щоб забезпечити плідність наступних поколінь. Невиконання цього звичаю (скажімо, використання плоскінного прядива) накладало на неї великий гріх. Перев'язуючи пуповину, баба благословляла новонародженого такими словами: «Нехай Бог дає тобі щастя, здоров'я й многії літа».

Було важливо, на якому предметі відсікти пуповину новонародженому, щоб його майбутні заняття відповідали певному розподілу робіт між статями. Дівчинці – на гребені, щоб пряла, хлопчиків – на сокирі, в пізніші часи на

книжці, щоб був грамотним.

Відрізавши пуповину, повитуха брала дитину і підносила до всіх рідних, починаючи з батьків, і до кожного говорила: «На потіху, мамо (тату, дідуню, бабуню), щоб щасливо вигодували, дочекалися від нього помочі, дочекалися подружити, а на старі літа мали при кім голову притулити».

Пуповину підсушували і зберігали, щоб дитина, як підросте до семи років, сама розв'язала, що символізувало розумові здібності, кмітливість у подальшому житті. За народними віруваннями, так дитина «розв'язувала» собі розум і ставала здібною до усіх видів робіт і науки. Після зав'язування пупа дитину клали на хвилинку до ніг матері, «щоб було покірне батькам».

В усіх регіонах України перша купіль для дитини мала надзвичайно важливе магічне значення. Зберігалися і локальні особливості звичаю першої купелі. Так, зокрема, на Гуцульщині до купелі лили свячену воду, клали хліб, а для дівчини лили ще й трохи меду. Якщо хтось входив до хати під час купання немовляти, повинен був кинути у воду монету «на щастя». Аби дитина потім була не ледача, то купали її в прохолодній воді. На Бойківщині в першу купіль хлопчика клали корінь оману, щоб ріс здоровим і сильним. Дівчинці – лили молоко, щоб була гарна, мед, щоб усі любили. На Чернігівщині до першої купелі хлопчика вкидали дубову гілочку, щоб ріс сильним, барвінок, щоб довгий вік мав, дівчаткам клали калину, рум'янок, щоб були дужі й рум'яні. А також, як і в багатьох інших регіонах, клали хліб, монету для багатства, лили свячену воду для здоров'я.

Скупану дитину доторкали до печі, клали на припічок, щоб була здорова. У цій дії бачимо символічне приєднання новою члена родини до домашнього вогнища. З цією ж метою дитину торкали ніжками сволока, клали на кожух на покуті.

Іноді бувало, що на голівці дитини залишалася маленька плівочка, яку звуть у народі «сорочкою». Такій дитині пророкували велике щастя. Звідси і пішло, що про щасливих, везучих часто так і кажуть: «Народився в сорочці».

В Україні у циклі післяродової обрядовості побутували звичаї вшанування

матері й новонародженого, що мали назву родини, одвідки, радосник. Згідно з віруваннями українців, маленька дитина дуже вразлива до появи чужих людей, і тому варто було дотримуватися певних правил при спілкуванні. Трималися на віддалі від немовляти, не зловживали надмірною увагою, похвалами, бо все це могло зашкодити здоров'ю. Вважалося, що і породіллю, і дитину в цей час легко зурочити, а тому їх пильно оберігали.

Йшли на родини лише жінки. Обов'язково приносили якісь подарунки матері й дитині, у давнину переважно продукти – пиріжки, калачі, мед, крупи, а також полотно. Неодмінним елементом звичаю родин було частування, але родини не відзначали особливо пишно і тривало, щоб не порушувати спокій породіллі й новонародженого. Гості приходили засвідчити радість з приводу поповнення сім'ї, висловити побажання й обдарувати матір та немовля. Коли вони збиралися додому, мама їм в кошики обов'язково клала гостинець, щоб дитина не була жадібною.

Найважливішим серед післяродових був обряд хрещення. Під час хрещення дитина одержувала ім'я, а значить і святого заступника, ставала, з точки зору народу, захищеною від багатьох напастей і злих сил. Тому із хрещенням не зволікали. Існував звичай не називати до хрещення імені новонародженого.

Ім'я дитині вибирали рідні, однак дуже часто покладалися на волю священника. Зрідка цей обов'язок переймала повитуха. Українці переважно давали ім'я святого, в день якого народилася дитина. Крім цього, кожне село мало свої улюблені імена – як називали поважних членів громади. Інколи дитину називали на честь свояків чи добрих знайомих, навіть якщо ті вже померли: найчастіше – іменем діда чи баби. Однак у багатьох регіонах України намагалися не давати дитині імені померлих членів родини, бо вірили, що це принесе дитині нещастя. У деяких районах побутував звичай давати дитині подвійне ім'я.

Передувало обряду хрестин вибирання хрещених батьків – кумів. Переважно запрошували одну чи дві пари кумів. У деяких районах могло бути 5-6, а то і більше пар. Запрошувати кумів ішов найчастіше батько, обов'язково з

хлібом чи калачем; згода висловлювалася тим, що майбутній кум чи кума приймали хліб. Від кумівства, як і від хліба, відмовлятися вважалося гріхом, тому траплялося це дуже рідко. Найчастіше це було у тому разі, коли просили дівчину, яка ще не кумувала, кумувати за дівчинкою. Аналогічно парубка – за хлопчиком. За народним повір'ям, добре, коли уперше дівчина кумує за хлопчиком, парубок – за дівчинкою – тоді вчасно і успішно одружиться.

Кумів вибирали серед родичів, сусідів, знайомих. Це повинні були бути люди з добрими рисами, адже вважалося, що ці риси переходять на дитину. Кумівство мало велике моральне й правове значення, прирівнювалося до кровної спорідненості. Заборонялися шлюби не тільки між кумами, а й між їхніми дітьми. «Стрічних кумів» (перших людей, які зустрічалися батькові немовляти на дорозі) брали тільки тоді, коли в сім'ї попередні діти помирали маленькими. З цією ж метою (щоб не помирали діти), куми, повернувшись із церкви, подавали до хати дитину через вікно.

На хрестини кум ішов з хлібом, кума – зі шматком полотна, яке називалося «крижмо». На ньому тримали дитину в церкві під час хрещення. Перед хрещенням баба-повитуха купала дитину і потім загортала хлопчика в батькову, а дівчинку в материну сорочку та передавала хлопчика через поріг, а дівчинку через гребінь – кумові. Перед тим, як іти до церкви, немовля в хаті клали на кожух, і присутні кидали на кожух гроші, щоб воно було здорове й багате. Пеленали дитину, а поверх пелюшок пов'язували крайкою-поясом, який мав значення оберега.

Повертаючись з церкви, кума передавала дитину зі словами:

Нате Ваше рождене, а наше хрещене.

Як бачили під хрестом,

Дай Боже, щоб побачили під вінцем.

Після церковного обряду відбувалася гостина. На цьому обіді порядкувала баба-повитуха (хресна баба). На Поліссі й Харківщині обов'язковою ритуальною стравою була «бабина каша». Цю обрядову кашу найчастіше готувала баба-повитуха. Відбувався обряд розбиття горщика з кашею.

Намагалися розбити так, щоб каша залишалася цілою. Вершок каші давали матері дитини, а іншу ділили між усіма гостями. Баба-повитуха виготовляла квітки, які продавала гостям, а пізніше за ці гроші купувалися дитині черевички. Спочатку ці квітки підносилися кумам, а потім решті гостей. Квітку потрібно було поставити у шматочок хліба чи калач, приказуючи: «Щоб скоро ходило і хліб їло». Подекуди квіткою кропили кожному гостеві обличчя.

Батьки частували кумів. На тарілці підносили їм цукерки, печиво та інші ласощі. Куми це все роздавали гостям, проявляючи свою щедрість. На звільнені тарілки куми клали подарунки для дитини. Потім породілля обдаровувала кумів та бабу хресну, а ті в свою чергу – молоду матір. На другий день після хрестин влаштовували похрестини. Проводились різні забави. Бабу хресну возили до корчми, де вона мусила почастувати гостей; обливалися водою.

Ще одним важливим компонентом родильної обрядовості українців був магічний обряд очищення рук матері і баби-повитухи («зливки»), який має дуже давнє походження. Без здійснення цього обряду баба не могла приймати пологи в іншої жінки. Баба-повитуха на світанку із молитвою йшла до криниці по «непочату» воду, приносила її в хату породіллі. У воду клали гілочки великодньої верби, зерно, і зливали над ночвами баба й породілля одна одній на руки, умивалися, після цього разом витиралися рушником та просили прощення одна у одної. Воду виливали в місце, де ніхто не ходить так, щоб швидко у землю увійшла. Обряд, що найчастіше побутовував під назвою «зливки», мав чимало локальних відмінностей у різних етнорегіонах України.

Через шість тижнів після пологів мати з дитиною йшли на виводини до церкви, де священник читав над дитиною молитву. Цей обряд символізував прилучення новонародженого до громади.

Коли дитині виповнювався рік, відбувався обряд пострижин. Малюка садили на подушку чи кожух. На Рівненщині, зокрема, дитину для пострижин садовили на повісмо конопель. Кум (рідше мама, баба-повитуха, батько), тричі перехрестивши, вистригав навхрест волосся над чолом, потилицею та над вухами, і віддавав матері. Цей обряд має язичницьке коріння, на що вказують

такі елементи, як спалення, кидання на воду чи закопування волосинок. Кидаючи волосся на воду, говорили: «Щоб росла і здоровою була, як вода», спляючи, промовляли: «Хай іде за димом, щоб дитина горя не знала». Якщо закопували, то волоссячко з голівки хлопчика – під грушу, щоб був кучерявим, а дівчинки – під вербу, щоб довгі коси росли. Стежили, щоб волоссячко не потрапило птахам на гніздо, бо це віщувало постійні головні болі у дитини.

Коли дитину відлучали від грудей, то її «спроваджували на свій хліб» («на перший хліб»). Робили це, коли місяць був уповні, аби доля була повною. До події готувалися заздалегідь: щоби білим та гарним було життя, білили хату. Хліб пекли із небілого борошна, щоб не шукалося легкого хліба; місили на воді з найближчого струмка, щоб доля розв'язаною була, зверху робили хрест, щоб праведним усе життя жив і чесний хліб їв. Замість на хліб запрошували робити найстарішу, наймудрішу, найпоряднішу у родині жінку, щоб дитина довголітньою та розумною була.

Дитину відлучали найчастіше навесні, у четвер – будили разом з першими променями сонця, щоб як сонечко у добрі прожила усе своє життя. Мама на сорочці урочисто зашивала пазуху. Одягали дитину у святковий одяг і підводили до стільця, виготовленого батьком спеціально до такого дня, аби не хотілося у житті на чужий стілець сідати – тобто, чужого місця займати. Мати правою рукою (щоб життя було правим) надломлювала шмат хліба і символічно вмочувала у сіль, подавала дитині. Слідкували, як вона буде той хліб їсти: якщо без вередування – буде працьовитий хлібороб, якщо ні – то до виховання доведеться чимало сил докласти. Після цього знімали дитину зі стільчика, переводили через поріг, і дитина йшла до сусідів «хлібця ділити». За це дитину обдаровували.

Соціалізуючий цикл родильної обрядовості передбачав прилучення дитини до роду, громади. При народженні дитини основну соціалізуючу функцію виконували: баба-повитуха в обряді ім'янаречення; священик, який здійснював таїнство хрещення; хрещені батьки, котрі були головними дійовими особами на обряді хрещення. Під час перерізання пуповини, першої купелі дитини,

приготування крижма до хрещення використовувалися інструменти, пристосування (гребінь, голка, веретено, рубанок, сокира тощо), книга – таким чином у символічний спосіб проектувалася майбутня трудова діяльність людини. Отже, соціалізація на цьому етапі носила символічний характер.

У перші роки життя головні обов'язки по догляду за дитиною і підготовкою до її інкорпорації в суспільство – здебільшого за допомогою вербальних (колискові пісні) та ігрових (забавлянки) засобів – виконували мати, бабуся, старші діти (частіше дівчатка). Найбільш поширеними і знаковими соціалізаційними обрядодіями в ранньому дитинстві були: «перерізування пут» (малювання хрестика ножом на підлозі поміж ногами дитини, яка зробила свій перший крок); перекидання першого зуба, що випав, через плече «мишці»; «розв'язування розуму» (розв'язування власної засушеної пуповини у віці близько п'яти років), одягання перших штанців, першої спіднички (приблизно в п'ять років), «садження на коня». Ці обрядодії (також символічного характеру) готували дитину до входження в соціум.

Важливий момент входження дітей та підлітків у соціум села – набування ними перших трудових навичок. Саме у спільній праці діти ставали повноцінними членами громади і готувалися до самостійного життя, створення власної сім'ї.

Весільна обрядовість – справжня народна драма, що включала ігрові дії, танці, співи, музику. У характері весільної обрядовості відобразилися народна мораль, звичаєве право, етичні норми та світоглядні уявлення, що формувалися протягом століть. За традицією вже на весіллі і впродовж першого місяця молодятам не дозволялося вживати спиртне, а лише мед, медовуху – національний безалкогольний напій, оскільки в цей період можливе зачаття дитини. Українське весілля поділяється на три цикли: передвесільний, власне весільний і післявесільний. У свою чергу кожен із циклів складався із низки обрядів. Передвесільна обрядовість включала сватання, умовини, оглядини, заручини, церковні оповіді, бгання короваю, дівич-вечір. Власне весілля складалося із запросин, обдарування, посаду молодих, розплітання коси,

розподілу короваю, перевезення посагу, презви, рядження. Післявесільний цикл присвячувався вшануванню батьків молодими, прилученню невістки до родини чоловіка. Це обряди хлібини, свашини, гостини, калачі, борщ, вареники тощо.

У весільному обряді діти та підлітки виступали весільними чинами (світилками, молодшими дружками, дружбами) та виконавцями важливих обрядодій (продавання коси нареченої, розплітання коси нареченої, продавання місця молодят за столом, викрадення черевичка молодої тощо).

У традиційній духовній культурі українців, як і багатьох народів світу, стійко побутувало уявлення про те, що смерть людини є лише її переходом із одного світу в інший. Тому у віруваннях поховального обряду є чимало елементів, які були спрямовані на забезпечення покійнику певних умов існування в потойбічному світі. Про це свідчить, зокрема, звичай класти в труну необхідні для життя речі. Головною концепцією всього поховального обряду був культ предків і вшановування померлих, що мало важливе значення для життєдіяльності живих.

Світоглядні уявлення відбивалися в поглядах на померлих родичів як таких, котрі здатні опікуватися добробутом і щастям живих. У духовній культурі українців до недавніх часів зберігалось чимало традицій поклоніння своїм померлим родичам. Найвиразніше це виявляється в календарній та родинній обрядовості, під час особливо значущих подій в особистому житті людини чи кульмінаційних точок у природі, зокрема при зміні пір року.

За давніми віруваннями багатьох народів світу, шанобливе ставлення до померлих зумовлює благодатну дію на живих, сприяє регулярним змінам у природі, урожайності полів і садів, плодовитості й розмноженню. Дітей змалку привчали шанувати пам'ять роду та померлих родичів, виконувати поминальні обряди й ритуали, доглядати могили у місцях поховання. Найдавніша українська назва місця поховання – «могилки» (Полісся, Волинь, Північна Київщина, Холмщина). Є пізніші запозичення: на Правобережжі з польської – «цвинтар», а на Лівобережжі України – «кладовище».

У новорічній обрядовості українців поминання померлих відбувалося під час Святого вечора. Основна обрядова страва Святвечора – кутя з медом була поминальною. Миску з кутею і ложками в ній залишали на ніч на столі (у деяких місцевостях на покуті), ставили воду й вішали чистий рушничок, щоб душі родичів могли бути на святковій трапезі. За повір'ям, померлі сходилися до хати звечора, і коли домочадці сідали за стіл, то дмухали на лаву перед тим як сісти, «щоб не присісти чиюсь душечку».

Найвеличніші поминання припадають на перший після великодній тиждень. У багатьох регіонах України в дні поминального тижня відбувалися колективні обіди на цвинтарі, роздавання хліба, солодощів дітям. Могили застеляли чистими скатертинами, засвічували свічки, розкладали на скатертині великодні страви, серед яких обов'язково паска, крашанки.

На Спаса зустрічається літо з осінню. Цей день та день напередодні є поминальними, як вияв вдячності за новий урожай. Від Покрови, яка символізувала прихід осені, поминали померлих кожної суботи. Справляли поминальні обіди вдома, а також носили хліб до церкви і там відправляли панахиду. Розносили паляниці, калачі бідним та старим людям у селі. Особливо важливими поминальними осінніми суботами були: Дмитрова, Кузьми-Дем'янова, Михайлова, які випадають на перехідний період від осені до зими.

Таким чином, складається чітка система поминальних днів у календарній обрядовості українців протягом усього року. Фольклорно-етнографічні матеріали виразно засвідчують стійкість традицій шанування культу пращурів в Україні, охоплюючи багату палітру уявлень про взаємозв'язок двох світів.

Виховне значення народних традицій, звичаїв, обрядів

Засвоєння сучасними дітьми народних традицій, звичаїв, обрядів має величезні потенційні можливості для морального виховання. У народному досвіді, в традиціях і звичаях закладена мудра народна філософія, моральні заповіді, поведінкові норми – бути працьовитим, чесним, допомагати слабшому, поважати старших, турбуватися про інших людей, не нищити природу. Дослідження показують, що традиції, звичаї містять у собі не голе

моралізаторство, а переконливі аргументи, зображені у художньо-естетичних образах, мудрих настановах, життєстверджуючих дотепах, які глибоко впливають на всю емоційну сферу дитини, а тому запам'ятовуються на все життя і стають керівництвом до дії в різноманітних обставинах.

Кожна новонароджена людина в процесі свого зростання й духовного розвитку набуває досвіду етнічної поведінки спочатку через засвоєння звичаїв, а потім через сприйняття традицій. Дякуючи звичаям, дитина звикає дотримуватися правил поведінки значно раніше, ніж досягне їхню моральну суть.

Народна традиція своє виховне завдання розв'язує через регулювання духовних якостей індивіда, потрібних для правильної його поведінки. Звичай спрямовує поведінку кожної дитини на життєву стежку, прокладену старшим поколінням, вимагає обов'язкового виконання певних дій у кожній конкретній ситуації без особливої мотивації чи будь-яких духовних приписів, оскільки саме такі норми поведінки є звичними, загальноприйнятими. В етнопедагогіці звичай виступає як форма вияву народної традиції, тому зміст і педагогічна роль їх по суті ідентичні – вони є засобом збереження і передачі досвіду народу, дотримання порядку й форм життя, регламентації і контролю поведінки індивідів, посилення їхнього зв'язку з тією нацією чи соціальною групою, до якої вони належать. Отже, проглядається певна виховна закономірність: у звичаї педагогічні механізми діють через детальний опис учинків у конкретних ситуаціях, у традиціях – через формування відповідних духовних якостей людини. Тому виховні наслідки бувають неоднакові: звичай формує прості звички, тобто стереотипні, напіваавтоматичні, а традиції – складні, що виражають певну спрямованість поведінки.

Одне з чільних місць в організації виховання народна педагогіка відводить народним святам, обрядам, символам як засобам вираження настрою, переконань, світогляду індивіда. Вони не тільки символічно відображають і поглиблюють почуття людини, а й значною мірою облагороджують її. Значення народних свят і обрядів полягає в тому, що вони дають змогу виявити свої

почуття і думки, пробуджують емоційні відчуття та переживання, стимулюють оптимістичний настрій.

У процесі дотримання дітьми звичаїв та традицій народного календаря природно засвоюється культура пращурів, яка лежить в основі сучасної української національної культури. Народна культура, сконцентрована в календарних традиціях, звичаях та обрядах,— це те життєдайне коріння, яке живить духовність, ідейність, моральність, етику та естетику. Народний календар – це енциклопедія життя, трудової діяльності, культури, побуту, дозвілля народу, могутній комплекс засобів ідейно-морального, емоційно-естетичного виховання підростаючого покоління. Великий виховний зміст народного календаря в тому, що його основою є природа в її величі, природа людини, трудова діяльність людей, їхній побут і дозвілля залежно від пори року. Виховний потенціал народного календаря пов'язаний з провідним принципом народної педагогіки – принципом природовідповідності. Народна мудрість виходить з того, що людина – частина живої природи. Українська національна психологія, характер, світогляд історично виникли в умовах природи, яка обумовлювала специфічні ознаки нашої нації. Народний календар враховує закономірності розвитку природи України, а також анатомію, психологію, фізіологію, національні і регіональні особливості дітей. Педагогіка народного календаря, як і вся українська національна система виховання, є природовідповідною. Педагогіка народного календаря і сам календар – це високі зразки реалізації природо відповідного виховання.

Традиції, звичаї, обряди народного календаря комплексно впливають на особистість, розвивають її. Зміст народного календаря спрямований на виховання добропорядності, добродійності, милосердя, почуття рідної землі, дому, дбайливості, працьовитості, турботливості, природолюбності, високого почуття громадянськості і патріотизму. Духовні скарби народного календаря концентрують у собі знання з народної філософії, астрономії, біології, математики, народної кулінарії. Глибоке знання та практичне продовження традицій народного календаря у виховному процесі створює національний

колерит, цілісну культурно-історичну життєдіяльність, відтворює національну самобутність народу.

Пізнавально-виховний потенціал календарних традицій і звичаїв – це той найдорожчий скарб, який допоміг вижити нашій нації, зберегтися у віках і нині розвиватися в колі народів світової співдружності. Виховне значення народних традицій, звичаїв, обрядів визначає етнопедagogіка, метою якої є духовне збагачення дитини, вона несе в собі першорядне джерело духовності, в основі якого лежить щира любов до рідного краю, почуття патріотизму, національної гідності, повага до інших. Педагогічне значення народних традицій полягає в тому, що вони одночасно виступають як результат виховних зусиль народу протягом багатьох віків, як незамінний виховний засіб. Через систему традицій кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розтлумачте сутність понять «традиція», «звичай», «обряд», «ритуал», «обрядовість».
2. Схарактеризуйте основні види обрядовості українців.
3. Визначте виховні можливості народного календаря.
4. Визначте основну ідею та характерні особливості календарних обрядів усіх циклів (зимового, весняного, літнього, осіннього).
5. Опишіть обряди і ритуали календарних свят, які збереглися і побутують у вашій місцевості.
6. Схарактеризуйте роль дітей у річному календарі українців та їх участь у календарних святах.
7. Які обряди, пов'язані з народженням дитини, збереглися до нашого часу?
8. Яка роль дітей у весільній обрядовості?
9. Що є оберегами дитинства та материнства за уявленнями наших предків?

Тема 5

Народні знання та їх передача від покоління до покоління

Народні знання українців. Передача народних знань наступним поколінням.

Народна дидактика

Основні галузі народних знань у підготовці до життя молодого покоління

Народні знання українців

Жити без знань людина не може. Життєва практика зумовлює потребу у пізнанні навколишньої дійсності – відкриття нових факторів і законів розвитку об'єктивного світу, а водночас необхідність подбати, щоб кожне нове покоління через навчання оволоділо нагромадженими людством знаннями і досвідом. Інакше все здобуте як результат пізнання не знайде свого продовження і практичного застосування. Так через цілком об'єктивні обставини в житті людей народилися і стали поряд два гіганти людського розуму – пізнання і навчання. Кожний вищий щабель розвитку суспільства, нові виробничі й духовні потреби – це сходінка до нового ступеня пізнання, а отже, і до нового рівня навчання.

Народні знання є сферою народно-традиційної культури, вони набувалися в праці, в процесі тривалого спостереження за явищами природи, виробничого та життєвого досвіду. Народні знання мали прикладний характер. Спостерігаючи за явищами природи, люди осягали їх закономірності та взаємозумовленість, а це у свою чергу розвивало спостережливість, гостру допитливість, уміння експериментувати та аналізувати. Усвідомлювалися знання, набуті в процесі практичної повсякденної діяльності. Раціональні знання перепліталися з системою вірувань і уявлень.

Значна частина народних знань закладена у прислів'ях та приказках, які містять різноманітну наукову інформацію: «Славний козак Максим Залізняк – славніше Запоріжжя» (історія); «Вибрати найкращих у раду, вони не підведуть громаду» (суспільствознавство); «Хто землю удобряє, тому вона й повертає», «Як мілко орати, то краще випрягати», «Кинь ячмінь у болото, вбере тебе у

золото», «Сій овес у кожусі, жито – у брилі», «Ранній пар родить пшеничку, а пізній – метличку» (грунтознавство, агрономія), «Сип овес коню мішком – не ходитимеш пішком» (зоологія), «Ластівки низько літають – дощ обіцяють» (метеорологія).

Вагомою національною рисою українців, яку відмічали мандрівники та дослідники, було прагнення до освіти, науки. Знання і ученість у народі глибоко поважали, про що свідчить величезна кількість прислів'їв та приказок: «Знання робить життя красним», «Пташка красна своїм пір'ям, а людина – своїм знанням», «Хто знання має, той і мур зламає», «Дізнавайся світа, поки служать літа», «Вчення – світ, а невчення – тьма», «Учений іде, а неук слідом спотикається», «Де грамотні люди, там біди не буде», «Хто пише та малює, той діток своїх годує», «Здобудеш освіту – побачиш більше світу». Оволодіння грамотою відкриває шлях до могутнього світочу знань – книги: «Слово книжкове як світло денне», «Купиш хорошу книжку, придбаєш розумного друга», «Книга вчить, як на світі жить».

Спадщина народних знань українців багатогранна і невичерпна. Вона увібрала в себе і загальнолюдські надбання, і знання, запозичені в сусідніх народів, і специфічні елементи, вироблені повсякденною життєдіяльністю. Народ пізнавав навколишній світ протягом свого історичного розвитку. Охопити в повному обсязі знання, нагромаджені ним, людині неможливо, але передати всьому поколінню – цілком можливо й потрібно. Щоб скарбниця народних знань збагачувалася, народ передавав їх кожному новому поколінню. Значна кількість елементів народних знань перевірялися віками і вони не тільки відомі нам, але і використовуються нині. Їх раціональність підтверджено наукою.

Традиційними в народній педагогіці є народні знання з астрономії, метеорології, математики, ботаніки, зоології, медицини, кулінарії, агрономії, грунтознавства, ветеринарії, географії, історії, філософії, педагогіки, психології, етики, естетики, різних видів народного мистецтва.

Передача народних знань наступним поколінням. Народна дидактика

Усе здобуте народом в результаті пізнання, шляхом навчання передавалося підростаючому поколінню. Вчення про передачу народних знань від покоління до покоління – народна дидактика. Вона входить до складу народної педагогіки, відображаючи здобутки у галузі освіти й навчання, що виражаються в поглядах народу на знання і їх роль у житті людини, джерела, шляхи набуття знань (природа, життя, книга, школа, суспільство, спілкування, навколишнє середовище), на принципи, зміст і методи навчання та втілення у народній практиці форм озброєння підростаючих поколінь знаннями, уміннями й навичками, розвитку їхніх пізнавальних сил і здібностей, на зміст народного навчання, умови трансформування різноманітних знань у якості особистості.

У полі зору народної дидактики завжди були: формування світогляду та світоглядної позиції особистості, формування загальної культури людини, її ідейності, життєвих орієнтацій та ідеалів, виховання бережного, розумного ставлення до навколишнього світу, підготовка підростаючого покоління до життя та праці, до виконання різноманітних життєвих суспільних та громадських функцій.

Оскільки навчання і виховання тісно пов'язані, то народна дидактика не залишає поза увагою і виховних дій. Це насамперед стосується розумового розвитку особистості й формування світогляду. Саме в навчанні багатогранний людський досвід перетворюється в необхідні для життя знання, вміння і навички. Навчання кує розум, формує загальну культуру особистості, ставлення до знань і навколишнього життя, плекає людські ідеали.

Провідна мета народної дидактики – сформувати справжню людину, освічену, культурну, духовно багату, доброзичливу, працьовиту, підготовлену до певного виду трудової діяльності. А це означає, що треба подбати про формування в дітей правильних уявлень про явища навколишнього життя, розвиток пізнавальних психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, уявлення, мислення, мовлення), розвиток допитливості, кмітливості і розумових здібностей, інтелектуальних умінь та навичок. Народна дидактика прагне навчити кожного жити і працювати. Саме слово «навчити» означає передавати

кому-небудь досвід, збагачувати когось знаннями, уміннями, розумінням чого-небудь. Це передовсім стосується знань про живу й неживу природу, суспільство, виробництво і про саму людину.

Під змістом розумової освіти народна дидактика розуміє обсяг знань, умінь і навичок, якими повинна оволодіти людина в процесі навчання. Зміст розумової освіти в різні історичні епохи був не однаковим, зазнаючи поступових змін. У всі історичні періоди визначальний вплив на зміст освіти мають динаміка життя, розвиток виробництва і пов'язані з ним досягнення у пізнанні навколишнього світу, здобутки в галузі матеріальної і духовної культури.

Зміст освіти в народній дидактиці, за В. Мосіяшенком, включає: засвоєння знань про живу і неживу природу, суспільство, виробництво і саму людину; засвоєння рідної мови, через яку дитина входить у сферу людського спілкування, пізнає навколишній світ та інші мови («Скільки ти знаєш мов, стільки разів ти людина»); вивчення фольклору – активного поширювача знань; засвоєння знань, пов'язаних з різними видами праці: домоведення, кулінарія, медицина, гігієна, зоологія, ботаніка, метеорологія, будівельна справа, ремесла і промисли, праця майстрів-умільців; засвоєння знань, пов'язаних з найвизначнішими подіями історії народу, героями, іменами борців за світлу долю людей; засвоєння знань, пов'язаних з окремими моментами суспільствознавства (державоустрій, законодавство, суспільні процеси, національна самобутність народу); засвоєння географічних знань (сторона, частина світу, назви населених пунктів, річок, гір, океанів, походження назв міст і сіл); засвоєння фізико-математичних знань. Часткою змісту дидактики було прилучення дітей до фізкультури та народного мистецтва.

Народна дидактика своїм змістом спрямована на те, щоб дати кожному індивіду систему знань, умінь та навичок, які охоплювали б основні види діяльності людини – навчальну, виробничу, трудову, сімейно-побутову, суспільно-громадську. Зміст освіти у народній дидактиці обумовлений життєвими потребами трудової діяльності людини. При цьому велика увага звертається на тренування розуму, вироблення творчих нахилів, розвиток

природних здібностей, розв'язання виховних завдань у процесі навчання.

Основною метою навчання є набуття дітьми знань, розвиток їхніх інтелектуальних сил і розуму, формування світоглядних позицій особистості, засвоєння традицій і соціально-культурних цінностей народу, виховання розвиненої особистості, формування практичних умінь і навичок, необхідних у повсякденному житті і виробничій господарській діяльності.

У процесі багатовікового педагогічного досвіду народ виробив систему принципів навчання. Принципи народної дидактики тісно пов'язані з народною філософією, народною психологією, фізіологією. Вироблення принципів навчання – це поступовий процес, пов'язаний з кроками народу у пізнанні природи, суспільства, людини, з розвитком виробництва, матеріальної і духовної культури.

Принцип природовідповідності передбачав урахування природи дитини, зокрема її особливої схильності й податливості до навчання («Тоді учи, як упоперек на лавці лежить, а як уподовж ляже, тоді вже його трудно вчити»).

Принцип врахування індивідуальних і вікових особливостей («Що голова, то розум», «Всяк розумний по-своєму: один спершу, а інший потім»).

Принцип наочності («Краще один раз побачити, ніж сто разів почути», «Око бачить далеко, а думка ще далі»).

Принцип свідомості і активності, що передбачав забезпечення єдності чуттєвого з логічним («Чув дзвін, та не знає, де він»), («Треба розумом надточити, де руки не візьмуть»), збудження активності думки («Хто думає, той і розум має»). Поширені народні афоризми: «Говори мало, слухай багато, а думай ще більше», «Не на користь книжку читати, коли вершки лише хапати» – переконують у відстоюванні народною дидактикою принципу активного і свідомого навчання.

Принцип оптимізму, віри у силу навчання: «Не кажи – не вмію, а кажи – навчусь».

Принцип доступності навчання, який вимагав враховувати можливості дитини, посиленість знань, ґрунтування нових знань на життєвому досвіді, шлях

у навчанні від невідомого до відомого, від простого до складного. Однак, доступність – це не спрощеність і штучне полегшення, адже навчання – наполеглива праця, що вимагає долання труднощів: «Доки не впріти, доти не вміти», «Хто хоче знати, тому треба менше спати».

Принцип міцності знань передбачав надання людині знань на все життя: «Що в молодості навчишся, то на старість як знайдеш», «Учись змолоду, пригодиться на старість».

Принцип зв'язку навчання з життям («Потрібно учитися, завжди пригодиться»), «Хто що вміє, то і діє», «Хто що знає, тим і хліб заробляє», «Знання без застосування – це хмара без дощу»). Про того, в кого голова наповнена знаннями, далекими від життя, у народі іронізують: «Учений, а кобили не запряже».

Принцип науковості відстоював достовірні, правдиві, наукові знання: «Той дає раду, хто знає правду», «Наука в ліс не веде, а з лісу виводить», «Чим більше науки, тим довші руки», «Де більше науки, там менше муки».

Принцип систематичного та виховувального навчання. Народ інтуїтивно дійшов до розуміння того, що необхідна систематичність в одержанні знань, неперервність освіти: «Вчитися – усе одно, що плисти проти течії: зупинився на хвилину – і тебе віднесло назад», «Чоловік розуму вчиться цілий вік».

Методи навчання, якими послуговувалася народна дидактика, досить різноманітні: бесіда, розповідь, опис, пояснення, читання, спостереження за працею та змінами в житті рослин, тварин, у неживій природі, за вчинками людей, побутом; показ предметів, малюнків, зразків, способів дій; виконання практичних завдань за зразком чи за вказівкою, дидактичні, рухливі, драматизовані ігри та ігрові прийоми.

Досить ефективним методом у народній дидактиці є евристична бесіда. Народна дидактика звертає особливу увагу на вміння її проводити: «Добра голова не скаже пусті слова», «Не мели, як пустий млин», «Не мовчанка буває нудна, а пуста балачка», «Треба знати, де що сказати», «Слухай тисячу разів, а говори один раз», «Або розумне казати, або зовсім мовчать», «Що маєш казати,

то наперед обміркуй».

Народна дидактика засуджує антипедагогічні методи навчання: «Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями», «Учи дітей не страшкою, а ласкою».

Народна дидактика вчить жити – і це її головне призначення – жити чесно, справедливо, обстоюючи добро і правду. Народна дидактика схвально оцінює того, хто вчить дітей спостерігати, бути уважним, розвиває дитячу пам'ять, мовлення і уяву. Покликання народної дидактики – активно допомагати дітям і молоді в трудовому та моральному зростанні, у прилученні їх до знань, самостійного думання, старанної праці; формувати їх світоглядні позиції.

Основні галузі народних знань у підготовці до життя молодого покоління.

Народні знання українців, що склалися протягом століть через набуття життєвого та виробничого досвіду і ґрунтувалися на спостереженнях над навколишнім природним середовищем, включають у себе народну медицину, метеорологію, астрономію, метрологію, ґрунтознавство, ботаніку та багато інших галузей знань.

Народна медицина – одна з найважливіших галузей народних знань, яка визначає соціально-гігієнічні норми, побутову культуру, психологічні норми спілкування. В народній медицині поєдналися позитивні емпіричні знання, засоби лікування, досвід місцевих спостережень, світоглядні уявлення та вірування різних епох. Народна медицина презентує народні уявлення про анатомію і фізіологію людини, народне розуміння етіології захворювань, погляди на народних лікарів, методи діагностики та профілактики, санітарно-гігієнічні норми, класифікацію лікувальних засобів.

З найдавніших часів людина, керуючись інстинктом самозбереження, змушена була надавати собі медичну допомогу при травмах та захворюваннях. Засоби для цього шукала, звичайно, у навколишній природі. Деякі засоби увійшли до арсеналу лікарських на основі спостережень за тваринами, які при нездужанні споживали ту чи іншу рослину. Також обробка сировини

збагачувала знаннями про нові лікувальні властивості засобів рослинного й тваринного походження. Наприклад, при обробці шкір дізнавалися про в'яжучі властивості дубової та вербової кори, тваринних жирів тощо.

Народна медицина має два начала – раціональне та ірраціональне. З усіх раціональних методів найбільш поширеним було лікування засобами рослинного походження, що було одним з основних напрямів народної лікарської терапії. Спостерігаючи за навколишньою природою і накопичуючи знання про властивості рослин, люди протягом століть виробляли правила збору, сушіння, зберігання та застосування лікарських трав. Види рослинних ліків і технологія їх виготовлення були досить різноманітними. З лікувальною метою використовували квіти, листя, стебла, корінь, бульби, кору, насіння, плоди і сік рослин, з яких виготовляли рослинні відвари, водні та спиртові настої, порошки (з висушеної рослини або кореня), мазі, компреси.

Науково доведено, що біологічно активні речовини утворюються і накопичуються в рослинах у певні періоди їхнього розвитку, тому й заготовляти їх необхідно у точно визначений час. Листя зазвичай збирали перед цвітінням; підземну частину (корені, бульби) – восени чи ранньою весною, коли у рослини припиняється рух соків; кору навпаки, заготовляли під час руху соків – навесні; насіння і плоди – у період їхнього досягання. Квіти рекомендували збирати на початку цвітіння рослин.

Традиційно лікарські трави часто заготовляли напередодні або у святкові дні, особливо на Івана Купала. Радили йти по трави в жіночі дні (середа, п'ятниця), які, за народним повір'ям, є найбільш сприятливими. Вважалося, що трави можна збирати тільки до обіду. В Україні побутував звичай брати із собою окрайчик хліба, солі і класти на те місце, де росла рослина. Інколи радили класти й гроші, дякуючи землі за траву.

Українці широко застосовували трави, лікувальні властивості яких відомі ще від часів Київської Русі, згадки про них зустрічаються в лікарських і господарських порадниках, травниках. Найкориснішими вважаються: полин гіркий, м'ята, айр, лопух, звіробій, підбіл, золототисячник, валер'яна, конвалія,

материнка, деревій, або кривавник, серпорізник, подорожник, вероніка, ромашка лікарська, чебрець. У народній фітотерапії широко застосовували отруйні рослини, серед яких чемериця, чистотіл. Окрім поокремого застосування цих рослин, для лікування широко використовували суміші лікарських рослин.

Відомі українцям лікувальні властивості дерев і кущів. Вагоме місце у народному лікуванні займали бруньки, листя і сік берези. Здавна широку лікувальну дію приписували дубові, а особливо його корі. Шанованим деревом в Україні є вільха, з листя якої робили постіль для тих, хто страждає на ревматизм та часті застуди. При хворобах застудного характеру широко вживали чаї та відвари з цвіту липи, яблук, груш, вишні. Широке застосування мали чаї, настоянки, відвари з плодів калини, шипшини, глоду. У практиці лікування широко використовували сосну й соснові бруньки, з яких навіть готували варення.

У народній медицині українців широко використовувалися ягоди (лісові і домашні): чорниці, суниці, брусниці, малина, смородина.

У лікувальній практиці всього населення України застосовувалися овочі, зернові та технічні культури: часник і цибуля, картопля, морква, червоний буряк, чорна редька, капуста; зерно, мука та висівки злакових культур (гречки, жита, пшениці, вівса).

Широко використовувалися у народному лікуванні українців продукти тваринного походження. Здавна відомі тут лікувальні властивості молочних продуктів. Традиційно у лікуванні широко застосовували жири (свинячий, гусячий, собачий, борсуковий, їжачий), а також шкіру та шерсть тварин, яйця птахів.

Серед ліків мінерального походження найбільш уживаними були сіль та глина. Також використовували пісок, землю, нафту, продукти згоряння (попіл, сажу), деякі метали (мідь, ртуть, золото), знали лікувальні властивості каменів (бурштину, «синього каменю»).

Паралельно з раціональними методами лікування, що накопичувались у

процесі багатовікового досвіду, побутували магічні способи зцілення недуги. Людина не розумілася на законах природи, була безпорадною перед її стихією. Тому вона населяла світ природи уявними істотами, духами. У давні часи хвороби персоніфікувалися, тобто сприймалися як живі істоти, що, в свою чергу, породжувало магічні способи лікування, з допомогою яких зцілювалися магічні хвороби: «вроки», «переляк», «рожа» тощо. Лікування такого виду хвороб передбачало лікування словом (замовляннями). Замовляння умовно можна поділити на два види. Зразки першого виду – це об’ємні тексти, в яких є зачин, основна частина та кінцівка. Основна частина розпочинається з того, що виконавець магічної дії не бере на себе відповідальність лікувати, а звертається по допомогу до вищих сакральних сил. Найчастіше звернення направлене до Ісуса Христа, Богородиці, святих. Наступним етапом було відшукування хвороби, називали всі її можливі причини, після чого виконавець обрядодій застосовував принцип кумуляції – намагався перелічити всі частини тіла, де ця хвороба могла бути зосереджена. Наступним етапом було «вигнання» хвороби. Цей процес умовно можна поділити на декілька видів: хворобу відсилали туди, звідки вона була наслана, у глухі, нелюдні місця або ж туди, де їй начебто буде краще, аніж у тілі хворого. Насамкінець ішло закріплення у вигляді молитви. Сукупність текстів цієї групи формували певний універсальний тип, який використовувався для лікування більшості хвороб. Другий вид характеризується невеликими за обсягом текстами, які часто складаються з одного-двох речень, побудованих за принципом подібності або у вигляді діалогу.

З накопиченням досвіду лікування утворилася певна група людей, для яких лікування стало фахом, основним заняттям і засобом існування. Такий «професійний» прошарок виник у період Київської Русі; він представлений давньоруськими «волхвами», «відунами», пізніше у кожному селі були свої знахарі, костоправи, баби-повитухи.

Народна метеорологія акумулює в собі багатовіковий досвід спостережень людей за явищами природи, який протягом століть склався в цілий комплекс

народних прикмет, передбачень погоди на різні проміжки часу.

Потреба передбачування погоди була цілком зрозумілою, адже безпосередньо пов'язана із землеробськими роботами українців. Визначення природнокліматичних умов відбувалося шляхом спостереження за небесними світилами та атмосферними явищами, поведінкою тварин, птахів, станом рослин, станом здоров'я людей, з чого робили висновки про наступну зміну погоди. Такі знання поступово нагромаджувались, удосконалювались та доповнювались, створюючи цілу ділянку народних знань про передбачування погодних умов.

Багато народних прикмет в Україні було пов'язано з виглядом сонця, місяця, зірок. Спостерігаючи за сонцем, дивилися на його колір та особливості сонячного сходу і заходу; за місяцем – на зміну форми згідно з його фазами, мав значення і колір. Значна частина народних прикмет ґрунтується на спостереженнях за явищами в атмосфері: хмарами, інеєм, росою, громом, блискавкою («Грім на голе гілля – на неврожай», «Звечора щедра роса – наступного дня не буде дощу», «Взимку дим стовпом – на мороз»).

Велика кількість народних прикмет базувалися на спостереженні за свійськими та дикими тваринами, птахами, комахами («Ластівки літають низько над землею – на дощ», «Гуси ховають лапу у пір'я – на мороз», «Багато хрущів – на врожай проса», «Якщо бджоли не вилітають із вулика – чекай дощу»). При визначенні погоди звертали увагу і на зміни в рослинному світі: «Конюшина складає листочки – перед негодою», «Квіти сильніше пахнуть перед дощем».

Гостріше відчували погодні умови люди з ревматизмом, хворобами серця, легенів, іншими недугами. Їх самопочуття вказувало на певні зміни у природі і погоді.

Особливо важливу роль у народному передбачуванні погоди відігравали окремі дні. Так, вважалося, що перші 12 днів нового року передбачають погоду на 12 місяців року. Різдвяно-новорічний період акумулював у собі ворожіння та спостереження. З останніх робили висновки про погоду на майбутнє. «Ясна година на Щедрий вечір – травень буде погожий»; важливою погода була на

свята Стрітєння, Благовіщення, Сорока Святих, Покрову, Юрія, Явдохи, бо робили з цього прогнози: «Якщо на Стрітєння півень води нап'ється, то до Юрія віл напасється»; «Як на свято Сорока Мучеників мороз – то ще буде 40 приморозків» тощо.

У народній метеорології існують довготривалі та короткотермінові прогнози. Довготривалі допомагали селянам передбачити, якою буде погода упродовж року (дощове чи сухе літо, рання чи пізня осінь тощо). Короткотермінові прогнози допомагали спланувати господарську діяльність на декілька днів (чи буде дощ наступного дня, чи почнуться заморозки найближчого тижня і т.д.).

Народні прикмети допомагали орієнтуватися, пристосуватися до природних умов, прогнозувати результати праці, пізнавати світ.

Народна метрологія є галуззю, завдяки якій визначали фізичні параметри предметів. До метрологічних різновидів відносять виміри площі, ваги, відстані, об'єму, місткості. Так, при вимірі місткості застосовували ковток, пригорщу, жменю. Площу часто вимірювали за допомогою господарсько-побутових предметів та знарядь праці: відра, коси, бочки, весла. При вимірі довжини речей та відстані застосовували п'ядь, лікоть, ступінь, сажень, які були відомі ще з часів Київської Русі, а з XVI—XVII ст. широко використовували аршин (поділявся на 16 вершків або 4 чверті, що дорівнювало приблизно 71,12 см) та версту (500 сажнів).

При обмірі земельних ділянок вживали назви, які виникли за кількістю витраченого на їх обробіток часу (день орання), за кількістю зібраного в цей час врожаю (день сінокошу). Вимірювання відстані на землі робили кроком або ступнею. Одиницею виміру відстані на землі, яка широко застосовувалася в українців, була гона декількох видів: «добра» (120сажнів), середня (80сажнів) і мала (60 сажнів).

При вимірюванні сипких речовин, зокрема зерна, користувалися такими одиницями, як пуд, мірка (посудина на пуд або на півпуда ваги), лантух

(5пудів), корч (8 пудів); для рідких – кварта (дві пляшки), гарнці (4 кварта), відро (10-12 літрів). Вагу м'ясних та рибних продуктів обчислювали на фунти (400 г) та око (4 фунти). Урожай вимірювали копами (60 снопів), возами, хурами.

Традиційні знання з цієї галузі народної культури відзначалися оригінальними прийомами, які лягли в основу високого розвитку традиційних знань з метрології.

Знання з ґрунтознавства український народ розвивав у процесі землеробської діяльності. Земля для хлібороба завжди була живою матерією, наділеною конкретним відчуттям: землю не можна було паплюжити ні дією, ні словом. Уява хлібороба витворила божества, які, на його думку, опікувалися плодючістю землі, не давали їй вичерпатися; у низках складених міфів, легенд проповідувалися моральні та етичні норми ставлення до неї.

Багатовікова практика вирощування культурних злаків збагачувала українського хлібороба досвідом. Зміна культур, підживлення ділянки, парові клини – це ланки поступового опанування засадами агрономії. Обробляючи землю, хлібороб передусім звертав увагу на її родючість, емпірично правильно визначаючи ті чинники, які покладено в основу ґрунтоутворювального процесу. Відразу звертав на себе увагу колір ґрунту: «На чорній землі більше хліба»; «Чорна земля родить білий хліб». На основі практичного досвіду народ створив свою класифікацію ґрунтів у межах певних природно-ландшафтних зон: степовий чорнозем, який, у свою чергу, за відтінками поділявся ще на підвиди. Чорноземи на горбах, схилах чи в долинах на Поліссі іменували: «горовий», «покатистий», «долинистий»; той, що прилягав до болотяних місць, – «припадливий», чи «солонцюватий». Розчищену від лісу ділянку з ґрунтом чорного кольору теж відносили до розряду чорноземних («лісовий чорнозем»). Пісковий тип ґрунту мав у хліборобів сім підвидів, кожен зі своєю фізичною структурою, гумусною потужністю, агрономічними властивостями. Піскувату «щиру землю» поліщуки обробляли лише у разі крайньої потреби. Про таку

землю казали, що її не варто засівати («це не земля, а пустиня», і гній не помагає, бо крізь сипкий пісок провалюється, наче через «діряву телігу»).

Більше надії на врожай було від «борової землі», розчищеної від сосни. Однак ця земля годувала хлібом недовго: рослини дуже швидко вибирали з неї поживу, і вона переходила у розряд «щирого піску». Значно потужніший шар родючого ґрунту був на «чорнолісних» площах, зарослих дубами, липами, в'язами. Хлібороби знали, що дуб росте на міцних ґрунтах, тому переважно намагались освоювати чорнолісну землю, а вже потім «дубровну», тобто ту, де росла береза. Існували ще землі «дубровно-бурові», чи «дубровно-чорнолісні».

Розуміння стану поля, його родючості формувалося поступово, через повсякденні відкриття: висипали на грядку попіл з печі – рослини пішли в ріст, спалили деревину і посіяли попіл – заколося багате збіжжя – робили певні висновки. Вже у період Київської Русі хлібороби підживлювали ґрунт, володіли певними знаннями щодо родючості землі.

Якість ґрунту визначалась його насиченістю тими чи іншими живими організмами (черв'яками, комахами, кротами, ховраками тощо). Черв'яки проробляли численну кількість ходів у ґрунті, збільшуючи тим самим його пористість; у результаті своєї життєдіяльності насичували його органічними рештками. Тому землі, де помітно багато черв'яків, залюбки освоювались селянами; тут висівали вибагливі культури, садили городину. Кріт, прориваючи нори, добре перемішував ґрунт, впливав на його мікроклімат.

В арсеналі селянина для збереження сили землі були й інші ефективні засоби: відпускали ділянку на відпочинок під чорний пар, протягом року її підживлювали і кілька разів переорювали. Або висівали однорічні чи багаторічні трави, переважно люпин, і в середині літа, коли той набрав найбільшу масу, розростався, – приорювали люпин як зелене добриво. Тому й казали: «На старину гній возять, на новині хліб сіють».

Знання з ґрунтознавства тісно пов'язувалися із народною ботанікою. Хліборобська практика українського селянина розширювала горизонти пізнання

реального світу, його проявів. Глибші, реалістичні знання про природні явища упевнювали його в перспективі буття. Пізнаючи ґрунти, їх родючість за певними виявленими властивостями, кліматичні впливи на ріст рослин тощо, допитливий селянський розум осягав природу існування рослин взагалі й культурних зокрема.

Найпевніше і найшвидше селяни опановували зв'язок ґрунту і рослин, погоди і рослин, емпірично вивчаючи при цьому їх будову і спосіб життя. Їх цікавило, чим живиться рослина, як вона тримається в ґрунті.

Різні злакові – зимові та ярові сорти – хлібороби культивували на етнічній території України ще задовго до утворення Київської держави. Це свідчить про давні пізнання в галузі ботаніки. Пізніше селяни збагнули, як впливав клімат на ґрунти, з'ясували залежність росту рослин від тих чи інших особливостей ґрунту. Сіяли, як правило, густо (хоча знали скільки висівати насіння того чи іншого злаку на одиницю площі): «Сій густо, то не буде пусто»; «Посій рідко, то вродить дідько». Дбайливий обробіток ґрунту, біякореневе спущування просапних культур у період росту свідчить про стихійно-емпіричні знання способу живлення.

Селяни остерігались засівати ріллю яким-небудь насінням. Предковична практика доводила: добірне насіння – хороший врожай. Намагались добирати зерно на насіння з ниви, яка гарно вродила, проводити часту зміну насінневого фонду, уникали змішування «старої ріллі з новою» тощо. Добре орієнтувались хлібороби у фазах росту рослин. Спостереження за їх розвитком було не лише пізнавальним, а й практичним моментом, адже ботанічні й природно-кліматичні знання дозволяли обрати такий час для посіву, щоб проростання, а згодом і цвітіння (найважливіші фази) співпадали зі сприятливими для рослин погодними умовами. Для сходів, які з'являлися через 5-8 днів, потрібна була тепла погода, а на час цвітіння – похмура, навіть легкий дощик. Розвиток рослин вкладався в такі часові межі: зерно два тижні росте, два викидається; два тижні наливається і два тижні стигне.

Селянин мусив добре орієнтуватися у дозріванні врожаю, аби не зібрати

незріле зерно або не жнивувати, коли воно вже висипається. Здебільшого послуговувалися такою ознакою, як його твердість. Надкушували зернину: якщо вона вже стужавіла – брали до рук серпа.

Численні бур'яни здавна засмічували посіви. Отже, хлібороби мушили знайти ефективні засоби для боротьби з ними: прополювання, просапування, очищення насіння перед сівбою, часта зміна поля і сівозміна.

Вивчали і властивості диких ягід. Улюбленими були чорниці (чорничні ягоди), ожина, малина, брусниця тощо. Емпіричні знання в галузі ботаніки ягід давали можливість їх консервувати, виготовляти соки, компоти, варення.

До вміння вирощувати культурні злаки людина пройшла складний шлях пізнання: які плоди їстівні, а які – отруйні. Наприклад, з-поміж великої кількості грибів було обрано ті, які можна було використати як продукт харчування (білий гриб, або боровик, лисички, підберезники, масляки, підпеньки тощо). Остерігалися натрапити на бліду поганку, мухомори, різні отруйні псевдогриби. Численні рослини використовувалися для виробництва натуральних барвників: волошка, дзвоники – для блакитної фарби, черемха, полин – для жовтої, цибулиння, листя горіха – для коричневої тощо.

В усіх господарських, побутових заняттях селяни послуговувалися деревиною. Насамперед, дерево було близьке людям, оскільки з нього зводили житло, виготовляли практично весь інструмент, майже весь посуд, хатні меблі, використовували у народних промислах і мистецтві. Таке широке застосування деревини вимагало знання її фізіологічних властивостей: твердості, еластичності, щільності, пружності, теплостійкості тощо, а також характерних особливостей різних деревних порід. Мешканці України віддавна використовували для різних потреб такі породи, як дуб, бук, смерека, сосна, береза; здебільшого у народних промислах послуговувалися липою, явором, кленом, тополею. Відомо було, на яких ґрунтах і в яких ґрунтово-кліматичних умовах може рости те чи інше дерево. Зовсім неவிбагливою була верба, яка полюбляла вологі місця, через що й побутувала прикмета: «Де верба – там і вода». Практично з кожним деревом було пов'язано якесь вірування або

уявлення.

Багато уваги надавали українці плеканню саду. Коли йдеться про українське село, відразу в уяві постає вишневий садок біля чепурної хати. Українці вміли і любили вирощувати фруктові дерева – різні сорти яблунь, груш, слив, вишень, абрикосів, а також кущові ягоди – порічки, смородину, калину, терен. Були відомі різноманітні способи щеплення дерев, що давало можливість здійснювати селекцію кращих сортів фруктових плодів.

Українці знані у світі як майстри у розведенні квітів, якими прикрашали свої обійстя: мальви, чорнобривці, рожі, барвінок, мак, материнка, любисток.

Народна астрономія виникла через потребу визначати час доби, період, сприятливий для сільськогосподарських робіт, необхідність орієнтуватися на місцевості. Поступове нагромадження раціональних знань стало основою для космологічних уявлень про зоряне небо. Українці розрізняли такі сузір'я: Великий Віз, або Віз (Велика Ведмедиця); Малий Віз, або Пасіка (Мала Ведмедиця); Хрест (Лебідь); Дівка воду несе (Орел); Стожари, Квочка з курчатами (Плеяди); Косарі, Полиця, Чепіги (Сузір'я Оріона).

Вирізняли на небі й окремі планети (зорі). З планетою Венера, яку пестливо називали Зірниця, Вечірня зіронька, Вранішня зоря тощо, пов'язано чимало прикмет. За нею орієнтувались про пору ночі: опівночі сходила Зірниця, а надранок мерехтіла яскравим світлом Вранішня зоря. Помічена була ще одна планета – Марс, яку впізнавали за жовтуватим відтінком світила.

Серед інших небесних тіл були відомі людям комети (у народі їх називали мітлюю) і метеорити, з якими часто пов'язували негаразди в господарстві, в сім'ї, навіть майбутню війну.

Населенню України були відомі закономірності руху Сонця, Місяця та окремих сузір'їв, за якими визначалися дні літнього і зимового сонцестояння, а також пори року й час доби. Доба і день в українців пов'язувалися з розташуванням Сонця над обрієм (досвіток, ранок, схід сонця, полудень, підвечірок, вечір, близько півночі, північ, над північ). Селяни визначали пору

дня, орієнтуючись на Сонце, а після його заходу час обчислювали за зорями, де провідна роль належала Вові та Стожару. За зорями, які за іншими світилами, люди орієнтувалися на місцевості. Так, показником напрямку на південь був Чумацький Шлях (Молочний Шлях).

У народній астрономії вагому роль відігравав Місяць, бо відповідно до його фаз календарний місяць поділяли на три, чотири або п'ять відрізків. Молодиком називали першу чверть Місяця, підповнею – другу, повнею третю, останньою домішкою – четверту. Невидимість Місяця називали переминою. Окрім того, основою поділу послужило спостереження сходу і заходу Місяця.

Рівень астрономічних знань українців був досить високим, мав раціональну основу й часто використовується в побуті й дотепер.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як формувалися народні знання?
2. За якими сферами людської діяльності і побуту можна згрупувати народні знання?
3. Якими галузями народних знань послуговуються українці і зараз?
4. Як передавалися народні знання наступним поколінням?
5. Схарактеризуйте мету, принципи та методи народної дидактики.
6. Назвіть рослини, які найчастіше застосовувалися в народній медицині.
7. Розтлумачте вислів «Народна медицина має дві складові – раціональну та ірраціональну».
8. Схарактеризуйте способи, з допомогою яких українці у давнину передбачали погоду.
9. Порівняйте українські давні та сучасні міри маси, довжини, площі.

Тема 6

Народна творчість та її вплив на виховання дітей

Усна народна творчість. Дитячий фольклор

Народне музично-інструментальне і танцювальне мистецтво. Народне образотворче мистецтво

Народні ремесла і промисли

Народна творчість – це художня творча діяльність народу, створювані народом та існуючі в народних масах поезія, проза, музика, театр, танець, архітектура, образотворче і декоративно-прикладне мистецтво. У колективній художній творчості народ відображає свою трудову діяльність, суспільний і побутовий устрій, знання про людину і природу, вірування. У народній творчості, що складалася в ході суспільної трудової практики, втілені переконання, ідеали і прагнення народу, його поетична фантазія. Народна творчість вирізняється глибиною художнього освоєння дійсності, правдивістю образів, силою творчого узагальнення.

Багаті теми, мотиви, образи, форми народної творчості виникли в складній єдності індивідуальної (хоча, як правило, анонімної) творчості і колективної художньої свідомості. Народ століттями відбирав, удосконалював і збагачував знайдені окремими майстрами рішення. Важливий також найтісніший контакт виконавців із сприймаючими мистецтво людьми, які самі могли виступати як учасники творчого процесу. Народній творчості характерна нерозчленована, високохудожня єдність різних жанрів, що зберігалася в народних обрядових дійствах, де зливалися поезія, музика, танець, театр, декоративне мистецтво; в народному житті – архітектура, різьблення, розпис, кераміка, вишивка створювали нероздільне ціле; народна поезія тісно пов'язана з музикою своєю ритмічністю, музичністю і характером виконання більшості творів, тоді як музичні жанри тісно пов'язані з поезією, рухами, танцями.

Народне мистецтво як найяскравіше втілення творчого потенціалу народу завжди було масовим заняттям, і в цьому секрет виникнення багатьох

мистецьких осередків, шкіл, появи народних майстрів, оригінальних мистецьких почерків, стилів, напрямів. У процесі виховання дитина поступово вводилася у світ прекрасного: спочатку вона бачила різьблене чи намальоване «сонечко» на колисці, яскраву саморобну забавку, вловлювала гармонійні звуки різних брязкалець, дзвіночків, глибоко сприймала задушевні колискові пісні, пізніше сама дитина виготовляла іграшки з соломи, лози, розмальовувала писанки та ін. Далі – особиста участь у хороводах, танках, хоровому співі, вишиванні, тканні, грі на музичних інструментах, прикрашенні інтер'єру житла, побуту і неодмінно – в змаганні: хто зробить красивіше, вигадливіше, дотепніше. Народний досвід естетичного виховання полягав у тому, що діти навчалися мистецьких умінь, у них формувалися естетичні смаки у практичній діяльності, шляхом продовження творчих традицій батьків, дідів і прадідів. Оволодіваючи мистецтвом (кобзарством, рушникарством, килимарством, різьбярством та іншими народними ремеслами), діти засвоювали духовність, ідейність, моральність, естетику рідного народу. Етнопедагогіка вказує на одну із закономірностей виховання: якщо окрема творча особистість, така масова творчість молоді найуспішніше формуються на основі практичного оволодіння різноманітними видами, жанрами народного та професійного мистецтва.

Мистецтво як могутній засіб виховання цінне тим, що в ньому в концентрованому вигляді, естетичній формі навічно матеріалізується вищий вияв творчого генія народу.

Усна народна творчість. Дитячий фольклор

Усна народна творчість, або фольклор, (від англійського слова folklore – народна мудрість, творчість), – складова художньої культури народу, його неписана словесність.

У фольклорі відобразилися першовитоки оригінального світосприймання, самобутнього тлумачення явищ природи і людського життя. У різних фольклорних жанрах у високопоетичній і глибоко ліричній формі відображено весь культурно-історичний, мистецький шлях народу.

Усна народна словесність є однією з форм суспільної свідомості,

узагальнення життєвого досвіду, виразу колективного світогляду й естетичного відношення до дійсності. У фольклорі відображені різні прояви життєдіяльності людини, її матеріальні та духовні потреби, історичне буття, соціальні відносини, характерні реалії сімейного і громадського побуту, філософія, вірування, релігійні, морально-етичні, звичаєво-правові установки, естетичні ідеали, особисті людські переживання і настрої. Уснопоетичне художнє слово супроводило людину з її першопочатків, з часу виникнення мови. Воно ввійшло в життя, побут як один із засобів задоволення притаманної людині потреби прекрасного і як органічний компонент її вірувань та світоглядних уявлень.

Від давнини до сучасності український фольклор пройшов складний багатовіковий шлях розвитку. Залежно від історичної долі народу, особливостей суспільних і політичних процесів, культурних впливів, зв'язків з фольклором інших народів народжувалися нові твори, зазнавали змін, збагачувалися новими темами, сюжетами, мотивами, образами або вилучалися з ужитку і забувалися попередні набутки усної народної словесності. Але колективна народна пам'ять стійко зберігала найбільш цінні надбання фольклору, все те, що було пов'язане із буденним життям, обрядовими і звичаєвими традиціями, що не переставало потішати і задовольняти естетичні потреби українського народу. Твори усної народної творчості передавалися від покоління до покоління, поширювалися на всій етнічній території і служили одним із важливих факторів єдності та етнічної самобутності народу.

Вивченням фольклору займається спеціальна дисципліна – фольклористика. Регулярні записи творів усної народної словесності проводяться з кінця XVIII - початку XIX ст. Тому багато з архаїчних верств фольклорної традиції втрачено.

Фольклор як самобутній вид народної творчості характеризується певними ознаками. Фольклорові властива усна форма поширення (передача між людьми способом прямої контактної комунікації). Його функціонування пов'язане з традиційними обрядами, звичаями, трудовими заняттями, дозвіллям, певними переживаннями та настроями. В цьому процесі відбувається творення

фольклору. Починається воно в кожному конкретному випадку від певних творчо обдарованих індивідуальностей, імена яких у минулому майже повністю загубилися. Тільки в декотрих випадках народні легенди чи писані джерела зберегли прізвища авторів окремих пісень, наприклад, дівчини-козачки Марусі Чурай (XVII ст.), козака Климівського (XVIII ст.). У новіший час таких авторів творів, що стали фольклорними, зафіксовано більше. Але щоб індивідуальний твір набув статусу фольклорного, він повинен створюватись в душі народної традиції, народних уподобань і зазнати в процесі поширення шліфування, обробки, переробки. Характерною ознакою фольклору є його анонімність, тобто втрата авторства в процесі побутування, що є водночас і процесом колективного творення, додавання до існуючого свого власного.

Яскравим виразом колективності творення у фольклорі і досить вільного ставлення до тексту є наявність різновидів тих чи інших творів – їх варіантів. Збирачами фольклору записані в різних місцевостях численні варіанти широко популярних і менш популярних пісень, казок, легенд, переказів, прислів'їв тощо. Варіативність фольклорних творів добре помітна навіть у звичайному побуті. Виконавці з народу неодноразово зазначали, що ця пісня чи казка інакша «в нас», ніж «у сусідньому селі». Варіантність (багатоваріантність), що є однією з головних ознак фольклору, стосується всіх його родів і видів.

Різноваріантність фольклорних творів зумовлена і такою специфічною рисою народнопоетичної творчості, як імпровізаційність, тобто співтворчість у процесі виконання. Виконавець не просто повторює готовий текст, поетичні форми, а нерідко пристосовує їх до певної ситуації, події, осіб, додає своє – імпровізує.

Ще однією специфічною особливістю фольклору є його усність – усна форма творення, побутування, поширення творів фольклору в певний час і його різночасова передача від покоління до покоління. Значну роль при цьому відіграє пам'ять. Саме в пам'яті носіїв фольклору, його індивідуальних і колективних виконавців фіксується весь багатоплановий обсяг фольклорної інформації, її сюжети, тексти, форми, стабільні стереотипи. З цього випливає і

визначальне функціональне значення пам'яті в утвердженні традиції народної усної словесності. Недарма в науці існує думка, що фольклор є мистецтвом пам'яті.

Отже, характерними особливостями усної народної творчості є усність і значущість пам'яті у творенні, побутуванні і передачі фольклорних творів, колективний характер народної творчості, невизначеність індивідуального авторства – анонімність; пов'язаність побутування і розвитку з певними народними традиціями, усталеними стереотипами, естетичними нормами, формами, критеріями – тобто традиційність у поєднанні з поповненням у процесі виконання додатковими елементами – імпровізаційністю, чим у свою чергу зумовлюється і така специфічна риса, як різновидність текстів, мелодій більшості фольклорних творів – їх варіантність.

У новіший час, у наші дні ознаки фольклорності змінюються. Наприклад, поширення фольклорних творів може відбуватись не тільки в усній, а й у письмовій формі, а також при допомозі сучасних засобів комунікації – преси, радіо, телебачення. Частіше фіксується авторство, оскільки творець може записати свій твір і в письмовому вигляді він потрапляє у фольклорний обіг.

Фольклор живе, діє у широкому народному середовищі і при його активній участі. Водночас у цьому процесі відіграють винятково важливу роль особистості виконавців і так званих носіїв фольклору – обдарованих співаків, оповідачів, мудрих, дотепних людей, котрі мають у пам'яті значний репертуар народних пісень, казок, переказів, легенд, приказок, прислів'їв, загадок, анекдотів і вміють яскраво донести їх до ширшої аудиторії. Такі талановиті особистості, зокрема, народні співці, кобзарі, лірники, казкарі часто виступали найактивнішими співтворцями та поширювачами фольклору.

Залежно від розмаїття змісту і формальних ознак, багатогранний та багатоплановий національний фольклорний масив поділяється на різні типи, роди і види – жанри творів, їх тематичні групи. Український фольклор складається з двох великих підрозділів: поетичного, віршового, що найяскравіше виражений у пісенності, та прозового, який об'єднує різні

оповідні види художньої народної творчості: казки, легенди, перекази, усні оповідання, анекдоти. Окремо виділяють в українському фольклорі третій вид художньої словесної творчості – драматичний, що виступає у формі окремих діалогів, п'єс та сценок для народного театру, ігор, вертепу, діалогів у віршованих і прозових фольклорних творах.

Фольклорні тексти, які є справжнім джерелом людської мудрості, виразником народного світогляду, скарбницею національної духовності, споконвіку використовувалися в українській системі виховання. Значну їх частину становить дитячий фольклор. Творам як дорослого, так і дитячого фольклору властиві тематична і сюжетна різноманітність, мелодійність, барвистість думок, багатство мовних засобів, сюжетність, образність.

Поняття «дитячий фольклор» увійшло до науки порівняно недавно. Проте новизна терміну не пов'язана з пізнім походженням цього виду фольклору. Відповідним фольклорним текстам притаманна глибока старовина. Дитячий фольклор – це сукупність зразків усної народної творчості, яка складається із фольклорних форм і функціонує у дитячому середовищі або виконується спеціально для дітей. Серед мовних засобів творення образів дитячого фольклору – пестливі слова, звуконаслідування, звертання, зменшені форми слів. Уживання внутрішньої рими посилює своєрідність звучання творів та їх гумористичне забарвлення. Також характерне використання дієслів у наказовому способі. Образна система творів дитячого фольклору досить стійка і спирається на глибину образної інформації дитини. Як правило, це образи близьких дитині людей, деяких тварин, персоніфікованих образів сну, дрімоти, сонця, вітру тощо. Для творення образної системи важливими є повтори, нагромадження побажань, найпростіші епітети та пестливі порівняння.

Дослідники розподіляють дитячий фольклор на три групи:

- жанри фольклору, які поступово перейшли від дорослих до дітей (казки, про тварин, деякі обрядові пісні, загадки);
- жанри фольклору, які створені дорослими спеціально для дітей (колискові пісні, пестушки, потішки);

-жанри фольклору, які створені самими дітьми без втручання дорослих (дражники, лічилки, мирилки).

Щодо жанрової розмаїтості, то дитячий фольклор поділяють на три великих підрозділи: поетичний, прозовий, драматичний.

Характерною ознакою поетичного фольклору є віршова форма. Дитячий поетичний фольклор складається з різних видових груп. Це, передусім, народні пісні і малі фольклорні жанри. Весь багатий і різноманітний народнопісенний матеріал за походженням, змістом, приуроченістю, часовим і функціональним призначенням поділяється на дві групи: обрядові і необрядові пісні. Обрядова пісенність належить до найдавнішого фольклору взагалі, й української усної народної творчості зокрема. Вона добре збереглася і донесла до нашого часу у своєму змісті, мелодиці, формальних ознаках багато елементів архаїки передусім тому, що здавна була під охороною обряду, становила з ним нероздільну цілість, яку народна традиція вимагала оберігати у певних незмінних формах. Виконання обрядових пісень пов'язане з календарними і сімейними обрядами, тому їх у свою чергу поділяють на календарно-обрядові та сімейно-обрядові.

Календарні обрядові пісні тісно пов'язані з трудовою діяльністю людей, господарськими сезонами, календарними циклами змін у природі, святами, що в давнину мали на меті умилювання сил природи, забезпечення їх сприяння у рільництві, годівлі худоби, бджільництві та ін. У зв'язку з цим у календарно-обрядових піснях важливе місце належить аграрним землеробським мотивам. Найвиразніше виділяються в українському фольклорі календарні пісні зимово-новорічного циклу – колядки і щедрівки, весняного – веснянки, гаївки, перехідної пори між весною і літом – русальні, літні – купальські, петрівочні, жнивварські. На Українському Поліссі визначається і цикл осінніх пісень, виконання яких приурочене до різних видів робіт у цю пору: коли «беруть картоплю», «тіпають льон» і т. д.

Колядки і щедрівки – величальні пісні, які сягають глибокої передхристиянської давнини. Вони були приурочені до одного з головних свят наших предків – дня зимового сонцестояння, сонцевороту, яке в їх уяві

знаменувало поворот «на весну», відновлення життєдайної сили сонця, світла і життя над зимовим мороком і омертвінням у природі. Багата урочистість, обрядовість і пов'язані з цим святом звичаї й вірування в християнський час були значною мірою перенесені на Різдвяні свята, Новий рік аж до Богоявлення (Йорданські свята). До цього циклу християнської святковості приурочений і давній язичницький звичай колядування з його пісенним репертуаром – колядками і щедрівками. Веснянками і гаївками разом з іграми, хороводами супроводжувалися народні звичаї і обряди, пов'язані з весняним пробудженням природи. В Галичині їх називають гагілки, ягілки, галагівки. Традиційно веснянки співалися («гralися») в Україні впродовж весни, починаючи від свята Благовіщення, подекуди – ще раніше – від Стрітіння, коли, за народним календарем, «зима з літом зустрічається». Веснянки та гаївки зберегли давній хоровий та ігровий характер. Вони виконуються разом з іграми, поділом на хори, які переспівуються між собою; часто пісні хору переплітаються прозовими діалогами, супроводжуються відповідною мімікою, жестами. Це поєднання у веснянках і гаївках словесного тексту, гри, мелодії, танкових рухів, міміки, драматичної дії – також характерна ознака їх архаїчності.

Русальні пісні завершують весняний цикл і водночас започатковують перехід до літнього (до Зелених свят). Такими є, зокрема, збережені подекуди на Поліссі до нашого часу так звані кустові обряди і пісні, на Полтавщині – Тополя – залишки давнього культу зелені, дерева, і Русалії та русальні пісні, що відзначаються і співаються впродовж тижня після клечальної неділі (в русальний тиждень). Купальські пісні поєднані з обрядами, приуроченими до літнього повороту сонця, зеніту розцвіту природи, буяння землі. З давнього часу в них відлунює захоплення людини красою і величчю природи, возвеличення її чарівної сили і впливу на все живе, культ всемогутнього сонця.

До групи літніх пісень належать петрівочні, або петрівчані, що співалися в розпал літа (назва від свята Петра і Павла), косарські та гребовицькі, пов'язані з косінням, сушенням, згрібанням та стогуванням сіна. Наступну велику групу літніх пісень становлять жнивні. Вони були поширені на всій території України

як поетичний супровід завершального етапу хліборобської праці – збору врожаю. В них, як і в косарських та гребовицьких піснях, значне місце посідає тема нелегкої праці.

Сімейно-обрядові пісні – це поетичний супровід різних урочистостей і обрядів сімейної групи: народження дитини, одруження, весілля і смерті. У деяких місцевостях України зафіксоване побутування пісень, пов'язаних з народженням, хрещенням дитини – родильні, хрестинні. В них висловлюються побажання немовляті і його батькам, возвеличуються такі основні персонажі актів народження і хрещення, як баба-повитуха, куми.

У групі родинно-обрядової поезії найбільш розвиненою і багатою є весільна пісенність. У весільних піснях наголошується на важливості і урочистості акту одруження, багато моментів відлунює давнім магічним замовлянням щастя, доброї долі, здоров'я, сімейної злагоди і добра, дітності родини.

Необрядові пісні – це друга велика частина пісенного фольклору. До них належать колискові пісні, народні думи, історичні пісні, баладні, суспільно-побутові й родинно-побутові ліричні пісні, жартівливі та гумористичні, пісні про природу тощо.

Коліскові – це пісні, з якими вперше зустрічається дитина. У прадавні часи вони відігравали магічну роль, оберігаючи немовля від хвороб та нещасть. Тематика колискових пісень дуже широка. У них часто присутній образ kota, сну, дрімоти, голубів. Мова колискових пісень відзначається багатством пестливих слів (дитиночка, колисенька, дитинонька, ніженьки, роточок, котик), своєрідними звукосполученнями, властивими лише цьому виду пісень (люлі-люлі, люлечки, а-а). Ці звукосполучення відповідають ритмові колихання і простій, одноманітній мелодії пісні. Спільною рисою усіх колискових пісень є такий спосіб ритміки, який відповідає фазам руху колиски при похитуванні, спокійний мелодичний малюнок, тембр.

Думи – відомий тільки українському фольклорові вид народної поезії. Характеризується речитативною формою, нерівноскладовістю вірша,

відсутністю строфи і оповідним (епічним) способом викладу. Вони розвинулися на ґрунті лицарської історії козацтва і найбільше розцвіли у XVI-XVII ст. В думах оспівується героїзм і патріотизм у боротьбі проти тиранії і поневолення, утверджуються ідеали свободи, справедливості, честі, людської гідності, осуджуються зрадники свого народу і віри. Поряд з героїчними темами у думах відстоюються принципи мирного, справедливого життя між людьми.

За змістом близькі до дум історичні пісні, де оспівуються історичні події й особи, дається загальна характеристика певної епохи. Провідною в українській історичній пісенності є тема захисту і визвольної боротьби українського народу з чужоземними поневолювачами. Такі пісні цінні для дітей їх історичною інформацією про події та відомих людей.

Ліричні пісні – це народнопоетичні твори, де основна увага приділяється розкриттю внутрішнього світу людини, її переживань і настроїв, зумовлених обставинами соціального чи побутового характеру. У змісті, мотивах, образах ліричних пісень відбилися різні аспекти і прояви суспільного і приватного, домашнього життя людини. Залежно від цього вони поділяються на дві великі групи: суспільно-побутові та родинно-побутові. Перша група охоплює козацькі, чумацькі, наймитські, емігрантські та інші пісні. Групу родинно-побутових пісень становлять пісні про кохання, про сімейне життя, про долю дітей-сиріт. Родинно-побутові ліричні пісні відзначаються глибиною почуття і драматизму.

Жартівливі та гумористичні пісні належать до різних названих груп народних пісень, в тому числі й до обрядових. Жартівливі безконечні пісні, пісні-небилиці зображують фантастичний світ, у якому відбуваються дивовижні веселі події. Нісенітниця, небувальщина – прекрасний засіб для виховання і розвитку відчуття гумору, здорова їжа для дитячої душі, яка задовольняє ненаситну потребу дитини в радості.

Пісні про природу – це життєрадісні, часто пізнавальні твори про різноманітність рослинного і тваринного світу, про цінність його для людини. У багатьох піснях зображено працю людей у полі, на городі, у саду.

Заклички – це невеликі пісеньки, призначені для виспівування групою

дітей. Часом вони супроводжувалися ігровими діями, які імітували процес селянської праці. Всі явища і сили природи функціонують у закличці як живі істоти. Дитина сама вступає з ними в контакт, змову: сонце просить про щедre літо; грім – не лякати худобу; дощ – поливати; обіцяє за справну роботу подарунок. Закличка – не просте звернення до природних стихій, а виражена в слові, ритмі, інтонації гама відчуттів – переживання, захоплення, ніжність. Емоції радості, довіри закладені в самій структурі вірша – у повторах, у зміні картинок-прохань, у жвавому, завзятому ритмі. Усі явища природи мають закріплені за ними ласкаві імена – сонечко золоте, весна красна, червоне літечко. Закличка формує у дитині віру у важливість і значущість слова. Ця віра зміцнюється самою дією заклинання.

Численними є пісні-ігри для маленьких дітей, у яких поєднуються слова, мелодія і рухи, що викликає у дітей бадьорий настрій і сприяє розвитку почуттів. Різноманітні за змістом, джерелами творення, сферою побутування, виховним значенням малі фольклорні жанри дитячого фольклору. Пестушки, потішки, забавлянки – це коротенькі віршики-пісеньки, якими дорослі забавляють дитину у важливі для неї моменти повсякденного життя: коли дитина прокидається вранці, коли її вмивають, розчісують, годують, коли малюки роблять свої перші кроки тощо. Якщо зміст і форма колискових пісень відповідають меті приголубити, заспокоїти й заколихати дитину, то пестушки навпаки заохочують дитину до діяльності, підбадьорюють її, створюють хороший настрій. Пестушкою можна також викликати у дитини кращий апетит, зацікавити її сніданком, зосередивши увагу на їжі. Граючись із дитиною, підкидають її на колінах, при цьому примовляють чукикали.

Лічилки – це короткі віршовані твори, яким характерний чіткий ритм, можливість промовляти окремо всі слова, і призначений безпосередньо для розрахунку гравців. Лічилки – це здавна придуманий для дітей спосіб здійснення об'єктивної справедливості, ніби сама доля розпоряджається розподілом ролей.

Класифікація лічилок за формою:

1. Власне лічилки;
2. Лічилки-каламбури (містять незрозумілі слова);
3. Лічилки-замінники віршів (не містять ні незрозумілих, ні рахункових слів).

Скоромовка – весела і віртуозна гра у швидке повторення віршів і фраз, які складно вимовляти без належної практики. Краса скоромовки полягає у тому, що з першого разу її важко промовити. На відміну від лічилок, у скоромовці немає «нісенітниць», немає абсурдних словосполучень. Скоромовка найчастіше передає картину знайомих реалій повсякденного побуту. Кожна дія, вказівка, визначення в скоромовці має сенс. Наступна особливість скоромовок – її складна ритміка. Кожен звук, звукосполучення і слово скоромовки підпорядковані ритму і створюють ритм.

Дитячі дражнили, соромили, стидили висловлюють негативний аспект у сприйнятті дітьми навколишньої дійсності. Життя дітей з різних причин пронизане не тільки радісними, веселими, щасливими переживаннями. Тому серед мотивів дитячого фольклору зустрічаються сильні відчуття смутку, образи, неприязні, злості. Відвіку народна мудрість давала вихід негативним емоціям дитини у слові, яке супроводжували рухи, стрибки, гримаси – у дражнилках. Звичайно, звичка всіх передражнювати завжди зустрічала опір. Але наявність дражнілок, їх різноманітність і цензурний характер – показник здорових відносин у дитячому колективі, здатності до адаптації без втручання дорослих і без фізичної розправи. Народна дражнилка всім своїм ладом призначена для того, щоб поставити на місце кривдника, виказати своє ставлення до неприємних відхилень у поведінці, звичках, зовнішньому вигляді. Дражнилка схильна до перебільшення і зменшення, настирливого повторення, до нісенітниць, безглуздя. Допомагали залагодити негаразди мирилки – жанр дитячого фольклору, з допомогою якого відновлювали дружні стосунки.

Проміжне місце між поетичним і прозовим фольклором належить коротким народним влучним висловам – афоризмам, які в образній, зручній для запам'ятовування (часто віршовій чи напіввіршовій) формі передають глибокі і

цікаві за змістом та яскраві за звучанням думки. До них належать прислів'я і приказки, загадки.

Прислів'я і приказки – стислі крилаті вислови, в яких сконцентовано виражені житейська мудрість і філософія народу. Багатством і змістовим розмаїттям українські прислів'я і приказки охоплюють усі сторони життя людини, її погляди на світ, суспільні явища, громадські і родинні взаємини. В них узагальнено багатовіковий господарський досвід народу («Посієш вчасно – збереш рясно», «Зима без снігу – літо без хліба», «Літом хто гайнує, той зимою голодує», «Як хочеш багачко жати, то треба мало спати»), звичаєво-правові та виховні настанови, повчання («Труд чоловіка годує, а лінь марнує», «Хліб-сіль їж, а правду ріж», «Не спитавши броду, не лізь у воду», «Вірний приятель, що найліпший скарб», «Добра жінка і лихого чоловіка направить», «Хто матір забуває, того Бог карає»), осуджуються людські пороки і вади («Хитрого чоловіка, як потайного собаки, бережись», «Хто вино любить, той сам себе губить») та ін.

Провести чітку межу між прислів'ям і приказкою нелегко. Особливістю приказки є те, що вона звичайно додається до сказаного як афористична ілюстрація, коли прислів'я є певним узагальненням. Часто приказка – це укорочене прислів'я. Наприклад, з прислів'я «В чужому оці і порошок бачить, а в своєму і сучка не добачає» як приказка вживається лише друга частина: «В своєму оці й сучка не добачає».

Загадки (від слова гадати – думати, розмірковувати) – дуже давній і розповсюджений вид народної творчості. Це стислий вислів віршем або ритмізованою прозою з дотепним запитанням, в образних натяках якого міститься і відповідь на нього: «Що іде вперед і не вертається?», «Що горить без полум'я?», «Що сходить без насіння?» (Сонце), «Що у світі найбагатше?» (Земля), «Хто співає, свище й плаче, а ніхто його не баче?» (Вітер). Але частіше запитання загадки виступає не у формі питального, а розповідного речення: «Без сокири, без пили, а будує він мости» (Мороз), «Чорне сукно лізе в вікно» (Ніч), «Мовчить, а сто дурнів навчить» (Книжка), «Завжди їсть, а сита ніколи не

буває» (Піч), «Чотири чотирнички, п'ятий Макарчик» (Пальці). Загадування і відгадування загадок – одна з форм народних розваг, засіб тренування розуму, пам'яті та кмітливості.

Велика й істотна частина масиву народної творчості – це прозовий фольклор. Крім своєї естетичної, розважальної функції він служить і певним пізнавальним та інформативним чинником, роль якого в минулому була для людини особливо важливою. Прозовим жанрам фольклору властивий і значний виховний заряд, утвердження гуманістичних принципів життя і людських взаємин.

Однією з найбільших складових фольклорної прози є казки. Вони давнього походження і сягають своїми початками міфологічної свідомості людини, тобто того періоду, коли світ, природні явища, взаємини людини з природою сприймалися, уявлялися в надзвичайному, фантастичному світлі. Казкові оповідання трактувалися нашими далекими предками так, як їх сьогодні сприймають діти. Згодом вони хоч і втратили для людини свою пізнавальну сутність, все-таки збереглися як захоплюючі художні оповіді. Упродовж століть казкові сюжети переходили від народу до народу, набуваючи на конкретному національному ґрунті власного забарвлення і зазнаючи переробок. На національному матеріалі створювалися й оригінальні казки.

Народні казки поділяються на три групи:

1. Казки про тварин, в яких головними дійовими особами виступають тварини. Вони мислять, розмовляють і часто наділені алегоричним (переносним) змістом, що відображає життя, характери і взаємини людей.

2. Чарівні, героїко-фантастичні казки – розповідь про надзвичайні події, предмети і фантастичних людей, велетнів, силачів (Вернигора, Вирвидуб, Загативода), їх чудесне походження, пригоди, різні перетворення (у звірів, птахів, риб, камінь, перстень), крилатих зміїв, бабу-ягу, морського царя, живу і мертву воду тощо.

3. Побутові казки, присвячені різним питанням родинного і громадського побуту. В них порівняно мало місця займає фантастичний елемент, а основний

наголос робиться на осудженні, викритті негативних явищ життя, несправедливих соціальних взаємин (про пасербицю і злу мачуху, бідну сестру і багатого брата, лукаву жінку і чоловіка, ледарів, дурнів, витівки мандрівних солдат, циган, зажерливого багача та ін.).

Легенди і перекази – друга велика група фольклорної прози. Легенди за змістом близькі до фантастичних казок, у них головну роль відіграє чарівний, надзвичайний елемент. Але сюжети легенд більш, ніж казкові, зорієнтовані на достовірність зображуваного. У них наголошується: те, про що розповідається, мало місце в дійсності. Багато сюжетів походить від давніх міфологічних вірувань і уявлень (про переселення душ людей у тварин, перетворення людини в дерево, птахів, уособлення холери, чуми в образі страшної жінки чи тварини). Уже в давньоруських літописах зафіксовані легенди, пов'язані з історичним минулим нашого народу (заснування Києва трьома братами – Києм, Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю, славні походи князя Ігоря, Золоті Київські ворота та ін.). У народних легендах відображені боротьба наших предків зі степовими кочівниками, татаро-монгольськими ордами, подвиги козацтва та інші моменти з історії визвольних змагань українського народу. Чимало легенд прив'язано до назв різних місцевостей, міст, сіл, гір, рік, озер, урочищ, дає народне пояснення їх незвичайного походження.

Перекази – це народні оповідання про історичні події й особи (наприклад, про Хмельницького, Палія, Мазепу, Залізняка, Довбуша). Від легенд вони відрізняються тим, що в них меншу роль відіграє фантастика, більшу – історія, а оповідь має переважно реалістичний характер. Деякі перекази дають також пояснення місцевих назв.

До легенд близькі численні фантастичні народні оповідання, основані на давніх віруваннях у «нечисту силу», різних духів, демонів (домовиків, лісовиків, водяників, русалок, мавок, чортів, упирів), людей з надприродною силою (чарівників, відьом, хмарників тощо), незвичайних мерців, які ходять після смерті, людей, перетворених чарами у вовків (вовкулак) та ін. Це так звані демонологічні оповідання.

З переказами споріднені усні народні оповідання – короткі оповіді здебільшого у формі повідомлення, спостереження самого оповідача, спогади про незвичайну пригоду, зустріч, повчальну історію.

Цікавим і малодослідженим жанром дитячого прозового фольклору є страшилки. Діти часто розказують про події, свідками або учасниками яких вони ніби були (втім, це можуть бути вигадані події). У цих розповідях помітне місце займають образи народної міфології.

Як і в народній пісенності, у фольклорній прозі чільне місце посідають гумористичні твори – різні сміховинки, веселі оповідання, жарти і найбільшою мірою анекдоти. В анекдотах виявляються багаті засоби української народної гумористичної культури. Вони дуже оперативно відгукуються на животрепетні питання буття – суспільного і побутового. Анекдоти весело трактують, висміюють ті чи інші явища дійсності, представників різних верств суспільства, часом сатирично викривають істотні вади людей. Діти із задоволенням діляться між собою анекдотами, хороші оповідачі користуються популярністю серед друзів. Анекдоти поширюються швидко, чому сприяє активне спілкування дітей.

Драматичний фольклор тісно пов'язаний із таким жанром народної творчості, як народний театр, що існує у формах, органічно пов'язаних з усною народною творчістю, зародився в глибокій старовині: в іграх, що супроводжували мисливські і землеробські свята, містилися елементи перевтілення. Театралізування дії було присутнє в календарних і сімейних обрядах (святоче ряження, весілля і т.д.).

Найхарактернішою особливістю народного театру є умовність костюмів і реквізиту, рухів і жестів; в ході вистав актори безпосередньо спілкувалися з публікою, яка могла подавати репліки, втручатися в дію, спрямовувати його, а іноді і брати в ньому участь (співати разом з хором виконавців, зображати другорядних персонажів в масових сценах). Народний театр, як правило, не мав ні сцени, ні декорацій. Основний інтерес в ньому зосереджений не на глибині розкриття характерів дійових осіб, а на трагічності або комічності ситуацій,

положень. Дитячий драматичний фольклор відобразився у вертепній драмі, іграх, сценках, діалогах тощо.

Для кожної дитини фольклор рідного народу – це перша школа національного світосприймання, яка починається з колискових у перші місяці її життя і згодом сприяє усвідомленню нею себе як представника своєї нації. Це специфічна духовна школа, засоби впливу якої на емоції, почуття, розум дитини є незамінними. Фольклорні образи, ідеї, символи, відображені в них моральні настанови відіграють величезну роль у пробудженні і розвитку національної свідомості і самосвідомості.

Фольклорне виховання є важливою частиною етнопедагогіки, серцевиною національної системи виховання, відроджуючи яку необхідно домагатися, щоб у кожній родині, школі, у діяльності кожного вчителя широко застосовувалися і саме поняття, і зміст фольклорного виховання. Для українських народних пісень характерні висока художня досконалість, влучність епітетів і метафор, милозвучність – вони закладають надійний фундамент для розвитку мовного слуху дитини, тонко розкривають поняття навколишнього світу, всіляко заохочують дитину до самостійної розумової діяльності. Чільне місце в розумовому вихованні посідає казка, яка широко відкриває двері в навколишній світ. Казка вчить послідовно логічно викладати думки («Гарна пісня ладом, а казка – складом»). Казки цікаві за змістом, привабливі своєю образною мовою, високим емоційним зарядом, багаті виховними настановами. Ефективним засобом навчання у народній педагогіці виступають народні прислів'я. Діти чують їх від дорослих і легко запам'ятовують. Народні афоризми випромінюють світлий розум і життєвий досвід народу, високий злет людської думки. Безпосереднє засвоєння прислів'їв і приказок має велике виховне значення, бо допомагає дитині подивитися на предмети очима предків та висловитися влучним словом, вірним духу народної мови.

Народне музично-інструментальне і танцювальне мистецтво

Музична культура українців надзвичайно багата жанрами, стилями, ритмомелодикою. Кожен регіон має свої особливості пісенної й танцювальної

музики, яка поєднує в собі вокальне (народні пісні), інструментальне (мелодії), вокально-інструментальне мистецтво народу. Музичні традиції різних суспільств дуже стійкі і живучі. Кожний твір народного музичного мистецтва представлений низкою стилістично і семантично споріднених варіантів, що характеризують зміни народної музики у процесі її виконання. Жанрове багатство народної музики – результат різноманітності її життєвих функцій, оскільки музика супроводжувала усе трудове і сімейне життя українців.

Народна музична культура яскраво представлена традиційними музичними інструментами. На думку багатьох дослідників, найстарішими є ударні інструменти, пізніше з'явилися духові та струнні.

З давніх писемних пам'яток дізнаємося про бубни, труби, гуслі, пищалі, свирілі та інші інструменти. Залежно від роду мистецької діяльності виконавці називалися: гудець (музикант і співак), плясець (танцюрист), півець (співак). Були й назви музикантів залежно від музичних інструментів: свирець (свирільник), сопільник, трубник, гусяр.

Сопілка – один із найдавніших інструментів, її різновидами є гуцульська теленка, денцівка, зубівка, флюяра. Трембіта – духовий музичний інструмент, довжина якого досягає чотирьох метрів. Цей інструмент подає найсильніший звук, який чути далеко в горах. Вона поширена переважно в Закарпатті, Буковині, Гуцульщині.

Кобза – щипковий інструмент, який з'явився у пізньому середньовіччі й був поширеним серед багатьох народів Європи та Азії. Кобзоподібні інструменти були відомі вже в Київській Русі: зображення подібного інструмента є на фресці в Софійському соборі. Бандура відома з XVст. І використовувалася одночасно з кобзою до XVIII ст., аж доки не витіснила кобзу майже зовсім. Із того часу її іноді також звуть кобзою. Принцип звукоряду в бандурі подібний до стародавніх гуслів.

Ліра в Україні поширилася переважно в XVII ст., хоча в Європі існувала близько тисячі років тому. Своєрідність побудови ліри сприяє легкому освоєнню цього інструмента сліпими лірниками: клавіші допомагають

вкорочувати струну, а ручка, яку обертає музикант, механічно видобуває звуки.

Волинка – народний духовий інструмент, виготовлений із міха (мішка зі шкіри) або міхура тварин із встановленими в нього трубками. Звук видобувається шляхом надування і натискання на міх. Назва волинки походить від місцевості, де вона побутувала (Волинь). Існують інші назви цього інструмента: коза, дуда. Волинка була поширена переважно в місцевостях, де було розвинуте тваринництво.

Ріжок – невеличкий конічний інструмент, що виготовлявся з рогу тварин або дерева. Використовувався він як пастухами, так і мисливцями.

Цимбали – струнний інструмент, звук на якому видобувається за допомогою ударних паличок. Входив до складу трієстих музик – своєрідних ансамблів із трьох інструментів. Склад трієстих музик часто варіювався: скрипка, бубон (або великий барабан) з басолею (басом) або з цимбалами, гармошкою.

Без народної вокальної та інструментальної музики важко уявити такий багатий жанр народного мистецтва, як народний танець. Танець – один із найдавніших видів народної творчості, що виявляється в ритмічних рухах під музику чи спів. Танцювальні рухи розвивалися також і внаслідок імітації рухів тварин, птахів, а пізніше – жестів, що відображали певні трудові процеси (наприклад, деякі хороводи).

Найдавнішими з українських народних танців є насамперед обрядові, ритуальні хороводи. Виконання хороводних танців, як правило, супроводжувалося обрядовими діями або діями, що ілюстрували текст хороводної пісні. Поява хороводів та інших обрядових танців пов'язана з народними обрядами (слов'янські хороводи, пов'язані з обрядами плетення вінків, запалення багать). Поступово відходячи від обрядових дій, хороводи наповнювалися новим змістом, що виражав нові особливості побуту, характер і звички звірів, птахів, домашніх тварин.

Народні танці – це танці, які побутують у своєму природному середовищі і мають певні традиційні для даної місцевості рухи, ритми, костюми тощо.

Танець – це стихійний вияв почуттів, настрою, емоцій і виконується передусім для себе, а потім – для глядача (товариства, гурту, громади). В українському народному танці досить часто наявний елемент змагання: двох парубків, парубка з дівчиною або танцюриста з музикантом. Багато танців виконувалися під акомпанемент народних інструментів, які танцівники самі тримали в руках (гармошка, скрипка). Деякі танці виконувалися з побутовими аксесуарами (хустка).

Первісний танець, як і пісня, виконував магічну роль, тому серед календарно-обрядових танців збереглося чи не найбільше архаїчних рис. Найдавнішими слідами танцювального мистецтва в Україні можна вважати малюнки трипільської доби, де зображені фігури людей, які одну руку кладуть на талію, а другу заводять за голову.

Дослідники поділяють всі українські танці на масові, парні й сольні, а також на хороводи, сюжетні й побутові.

Часто один і той же танець у різних місцевостях може мати різні назви. Наприклад, відомий український танець «Гопак» має інші назви: «Гоцак», «Козак», «Козачок», «Тропак» тощо. Танці отримують назви з різних причин. Наприклад, за якимось словом, що часто вживається у пісні, під яку танцюють: від пісні «Ой дівчина – горлиця» назвали танок «Горлицею». Іноді танці називають від назв рухів, які в них переважають: «Увиванець», «Гайдук» (присядки) тощо. В Україні й за кордоном українське танцювальне мистецтво репрезентує переважно «Гопак», культ якого склався на початку ХХ ст. Справжній фольклорний гопак був переважно сольним чоловічим танцем, в основі якого лежала імпровізація і змагання. На думку дослідників, попередником гопака був танець «Козак», і лише внаслідок заборони Катериною II самої назви козаків та подальших цензурних утисків танець змінив назву. Крім назв танців, у народі існує низка назв танцювальних рухів: доріжка, присядки, навприсядки, вихиляси, плетінка, плавунець, підскоки, підтупи, дрібні скоки, тропакі, закрутки і т.д.

Танець дозволяє виробити пластичність, особливу координацію рухів,

прийоми співвідношення руху з музикою. Діти, танцюючи народні танці, вчилися рухатися ритмічно, спілкуватися один з одним в русі (хоровод, струмочок).

Народне образотворче мистецтво

Народні традиції в образотворчому мистецтві України сягають часів Київської Русі. Вони виявилися у монументальному малярстві, іконописі на дереві, полотні та склі, народній картині. Протягом віків творчість народних митців була важливим компонентом духовної культури. Вона уособлювала багатий образний світ, етичні ідеали, гуманізм і демократичність, своєрідність естетичних запитів нашого народу – того, що робить мистецьку спадщину України оригінальною і неповторною.

Самобутні риси відображено у творчості майстрів, які брали участь в оздобленні фресками Софіївського собору у Києві. Традиції монументального малярства наслідувалися в наступних століттях у кам'яних і дерев'яних храмах, зокрема Галичини і Закарпаття. Авторами церковних розписів були здебільшого анонімні народні майстри, які у своїй творчості відтворювали смаки, світобачення, думки і прагнення свого середовища. Серед багатой матеріальної та духовної спадщини чільне місце належить іконопису, в якому втілено душу українського народу, глибину сприйняття християнської віри, силу і мудрість традицій. Ікони як вид малярства поширилися у Київській Русі з прийняттям у 988 р. християнства.

Народний іконопис XVI-XVIII ст., який мав переважно церковне спрямування, у XIX ст. входить у хатній інтер'єр. Ікони, або образи стали невід'ємним і органічним компонентом оздоблення інтер'єру української хати. Як витвір рук обдарованих народних малярів вони прикрашали оселю, надавали їй духовного піднесення. Хатні ікони малювалися на дошці, полотні чи на склі. Малярі ікон були здебільшого анонімні, вони рідко залишали на творах своє ім'я. Осередками малювання ікон ставали окремі села, міста, монастирі. Малювали ікони на замовлення або на продаж. На початку XX ст. народний іконопис поступово занепадає, коли ярмарки, крамниці, церковні відпусти

заполонюють образи, друковані у промисловій поліграфії.

Також талант народних майстрів яскраво виявився у створенні картин світського змісту. Найоригінальнішим і самобутнім явищем в українському мистецтві XVIII - XIX ст. були картини, сюжет яких пов'язаний з історією Запорізької Січі (картина «Козак Мамай»). З-під пензля народних малярів виходили твори на історичну і побутову тематику, пейзажі.

Розписування стін хат, а часом і господарських будівель, було дуже популярне в українських землях в давнину, а місцями збереглося й донині. Стіни в українській хаті майже завжди білилися, як і піч, тому в хаті було багато вільних площ для прикрашування вішаними образами або ж мальованими різнобарвними орнаментами.

Настінний розпис належить до найпізніших за часом виникнення видів народного мистецтва, тому увібрав у себе деякі традиції та елементи, характерні для вишивки, писанкарства, килимарства, виготовлення кахлів, ткацтва тощо. Настінний розпис інколи замінював прийоми прикрашення сільської хати, а інколи співіснував з ними, виявляючи і підкреслюючи архітектурну конструкцію цієї хати. Малюнок створювався без попередніх ескізів, без розподілу на етапи, здійснювався одразу, а найчастіше просто поновлювався. Це робилось двічі на рік – після нового мащення перед весняними й осінніми святами. Займались розписом лише жінки.

Фарби були переважно природного походження: сажа, сік лободи, ягоди бузини, відвар цибулиння, сік вишень, шовковиці, кручених паничів, пелюсток соняшника, пасльону тощо. Рослинний сік змішували з білою перетертою глиною, товченими вуглинами чи сажею, з червоною глиною або й просто поєднували різні глини. Це давало можливість майстриням одержати цілу палітру різноманітних кольорів та їх відтінків при розписуванні, тому розпис двома-трьома фарбами майже не зустрічався. Як в'язучу речовину до саморобних барвників додавали яєчний жовток чи молоко, фарба із таким додатком була тривкішою і не линяла.

Пензлі робили із кошачої шерсті, а щітки використовували будь-які,

залежно від необхідності, також малювали ганчіркою і пальцями. Для правильного зображення геометричних фігур та ліній використовували посуд, шнурки або ж виготовляли певні фігури із картоплі.

Розпис починався і зосереджувався на печі, на комині, потім малюнок переходив на стіну, продовжувався над вікнами, по кутках. На печі зображували схематичних птахів (павичів, грифонів, фазанів), дерево життя з птахами, спіралі, диски, що обертаються, хрести в колі, зигзаги, розетки, рослинні орнаменти, напівовали, різного роду сузір'я – символіку ще від первісних часів. На стінах з основному малювали «дерево життя» з птахами і глечиком, з якого росте кущ, що має назву «вазон», часто малювались шлюбні символи – виноград і райські птахи. Деякі регіони України, як от Київщина, Уманщина, Катеринославщина, Херсонщина й Одещина, стали визнаними центрами народного розпису. А вже з початку XIX століття на основі настінного розпису почав витворюватись розпис декоративний, який виконується на різних предметах повсякденного вжитку: вазах, тарілках, глечиках. Нині цей декоративний розпис, що практикується народними майстрами-професіоналами, отримав збірну назву «петриківського» (від назви села Петрівка, нині Дніпропетровської області). Зберігаючи усі традиційні мотиви настінних розписів, він вирізняється розширенням діапазону зображень садових (жоржини, айстри, тюльпани, троянди) та польових (ромашки, волошки) квітів, залученням до узорів мотиву ягід (калини, полуниці, винограду) та акантового листу («папороті»), також пуп'янків. Для прикрашання стін, вікон, полиць, печей, коминів часто використовують також витинанки.

Народні ремесла і промисли

Споконвіку народне декоративне мистецтво розвивалося у двох напрямках: як домашні ремесла для потреб своєї родини і як організовані промисли, що створювали товари для продажу. Дуже часто вироби народного мистецтва виготовлялися спеціально на замовлення споживача. Організовані художні промисли виникали на основі домашніх ремесел.

Промисли поділяють за ступенем художньо-творчої праці на кілька груп.

Першу групу становлять ремесла, в яких переважає виробничо-реміснича майстерність. Це нерозписаний гончарний посуд та інші речі утилітарного призначення.

Друга група – ремесла, в яких творчий і виробничий процеси займають приблизно однакове місце: розписний та фігурний посуд, дитячі іграшки, ткацькі вироби, вишивка. Третя група – промисли, в яких творчий процес відіграє головну, вирішальну роль: декоративний посуд, виготовлення мистецьких сувенірних виробів, настінні художні розписи (мальовки) тощо.

Отже, народні художні промисли – це організоване виробництво творів декоративно-ужиткового мистецтва, призначених для продажу. Під декоративно-ужитковим мистецтвом розуміємо галузь художньої творчості, яка формує естетично-художнє середовище у побуті людини.

До декоративно-ужиткового мистецтва відносимо такі предмети побуту, як: меблі, тканини, кераміку, фарфор, художнє різьблення, декоративний розпис, вишивку, вибійку, художнє литво, карбування.

Ремесло – це дрібне виробництво ужиткових та мистецьких товарів, основою якого є переважно ручна техніка без виробничого поділу праці. Технологічні навички в народних ремеслах, як правило, передавалися від батька до сина з покоління в покоління, тому саме в народному мистецтві збережені найдавніші традиції, художні стилі, віками нагромаджений ремісничий і художній досвід. Народне мистецтво протягом багатьох століть живило національну культуру, давало наснагу професійним митцям.

Розподіл між домашніми ремеслами і художніми промислами досить умовний: якщо гончарство належить до промислів, то вишивка і ткацтво можуть бути як хатніми ремеслами, так і промисловими, тобто виготовлятися спеціально на продаж.

Гончарство – виготовлення виробів із глини – один із найдавніших видів народного ремесла. На території України є великі поклади високоякісної червоної, червоно-бурої та світло-сірої глини. Це й стало однією з головних причин, що зумовила заняття її жителів гончарством – обробкою глини та

виготовленням із неї різноманітного посуду, а також будівельної кераміки, іграшок. Глина пластична під час формування й досить тверда після випічки. Має широкий спектр природних барв – від білої, кремової до червоної, коричневої і темно-сірої.

Первісні гончарі виготовляли вироби вручну, обліплюючи кошичок, камінь, дерев'яну форму шматочками глиняної маси завтовшки в палець або обкручуючи за спіраллю стрічку глини, поступово зліплюючи й вивершуючи конусоподібну посудину з гострим дном. Потім посуд випалювали на полум'ї багаття.

Вироби так званої трипільської кераміки (2500-2000рр.до н.е.), поширені на Правобережній Україні, відзначалися високим мистецьким рівнем. У ті часи керамічні вироби вже випалювали в спеціальній печі – горні. Трипільські майстри виготовляли ліпні горщики, миски, тази, глечики тощо. Часто вироби прикрашалися геометричним орнаментом, мальованим кольоровими глинами, зображеннями тварин та людей. Також трипільці ліпили статуетки – здебільшого зображення жінок.

Серед керамічних виробів побутують миски, полумиски, глечики, горнята, макітри, куманці, кухлі, дзбанки, барила. Традиції гончарного виробництва й художнього оздоблення у різних регіонах мають свої різноманітності. Серед виробів керамічної пластики – баранці, леви, коні, олені, птахи, дитячі свистунці, сюжетні набори скульптурок. Для українських гончарних виробів характерна традиційність, пластична виразність, народна декоративність і простота, яка надає самобутньому мистецтву національного колориту.

Обробка металів. Бронзолivarне виробництво в Україні, як довели археологи, відоме ще з трипільських часів. Традиції видобування руди збереглися в Україні від Київської Русі. Давньоруські ковалі були обізнані з технологічними прийомами кування, зварювання і термічної обробки металів. Вони виготовляли знаряддя праці, кінську зброю, наконечники списів, сокири, кольчуги та різноманітні речі господарського призначення. На Русі існувало понад 16 ковальських ремесел. Високого розвитку досягла також обробка

кольорових металів: міді, бронзи, срібла, золота. Нині відомі різноманітні технічні прийоми обробки металів, як стародавні, традиційні, так і нові, сучасні: карбування, лиття, інкрустація, гравіювання, штампування, протравлювання та гальванопластика. Художні вироби з металу широко використовуються в оформленні інтер'єрів, садиб, міських вулиць та експонуються на виставках.

Ювелірні вироби давньоруських майстрів відзначалися мистецькою витонченістю і досконалістю малюнків. Традиційні ювелірні технології у Київській Русі – це карбування, тиснення, штампування, чернь, зернь, скань. Найскладніший спосіб орнаментзації ювелірних виробів, традиційний для Київщини, – перегородчаста емаль. Пізніше це мистецтво емальєрів поширилося і на інші землі Київської Русі, зокрема Галич.

Робота з металом завжди вважалася одним із важких і мужніх видів ремесла. Своїм корінням ковальство сягає п'ятитисячолітньої давнини. Сільське ковальство зберігало свої традиції, ковалі виготовляли потрібні в кожному господарстві речі: плуги, підкови, коси, мотики, лопати, серпи, сокири.

Металевими прикрасами оздоблювали двері, скрині та інші меблі, а також самі будівлі (флюгери, світильники, решітки).

Художня обробка дерева була вже добре розвинена за часів Київської Русі. Оскільки дерево не завжди зберігається у землі, археологи не дуже часто знаходять зразки давніх виробів із дерева. Проте відомо, що вже в I тисячолітті н. ч. дерево широко використовувалося у будівництві міст і сіл, князівських палаців та фортець. Серед ремісничих професій з'являються теслярі, ложкарі, різьбярі, бондарі.

Техніка обробки дерева досить різноманітна: видовбування, вирізування, виточування, розпис, випалювання, інкрустація, інтарсія. Одна з найдавніших технік – видовбування – застосовувалась для виготовлення побутових речей: човнів-довбанок, корит, ступ, черпаків, сільничок тощо. Для вирізування, крім сокири, застосовували струг, ніж, тесак, різні різці, за допомогою яких вирізалися ложки, декоративні миски, черпаки, дрібні дерев'яні вироби різного призначення. Техніка виточування – пізніший винахід і передбачає використання

токарного верстата, на якому виготовляють заготовку, а потім обробляють її іншими інструментами.

Бондарство відоме в Україні вже в X ст. як виготовлення місткого посуду: діжі, барила, відра, коновки, балії, дійниці. Бондарі користувалися, крім звичайних теслярських інструментів, спеціальними рубанками, фуганками, циркулями, лінійками, кривим стругом.

Різьблення – одна з найдавніших технік художнього декорування дерев'яних виробів. На Прикарпатті й Буковині техніку плоскої різьби дуже часто поєднують з інкрустацією – орнаментальним оздобленням шматочками дерева, металу, слонової кістки, перламутру, бісеру тощо. Одним із видів інкрустації є інтарсія кольоровими породами дерева, який використовується для виготовлення настінних декоративних плакеток, портретів і пейзажів. Для художнього декорування дерева здавна використовувалися розписи різною фарбою (темпера, гуаш, олійні чи анілінові), які потім покривають лаком. Нині побутує ще один спосіб декорування виробів із дерева – випалювання електрописакон чи спеціальними штампами.

Гутництво – виготовлення виробів зі скла – було відоме в Україні понад тисячу років. Точний час його виникнення не встановлено, але в скіфських похованнях уже знаходять намисто зі скла із вкраплюванням різнокольорових барвників. Назва промислу походить від слова «гута», що означає скловарну піч. Вироби зі скла були не буденними речами, вони використовувалися як святкові мистецькі прикраси. Це був не тільки посуд, а й декоративні іграшки: півники, зайчики, баранці, а також різні свічники, намисто. Ремісники володіли різними прийомами: видування, орнаментування, кольорового забарвлення скла.

Ткацтво – найдавніше ремесло, яким займалися українські жінки. Тканини виготовляли спочатку для власного вжитку, а пізніше відбулося відокремлення цього домашнього ремесла як промислу, що задовольняв потреби міського населення. Дуже довго існували паралельно народне домашнє ткацтво і цехове ремісничє. Із виникненням промислового виготовлення тканин домашні ткацькі

ремесла поступово почали занепадати.

Технологія домашнього ткацтва трудомістка – це прядіння ниток, фарбування їх у різні кольори, ткання на різних ткацьких верстатах (різноманітної конструкції) із застосуванням цілої низки технічних прийомів. Матеріалом для створення тканин було лляне волокно, коноплі, овеча вовна, які також потребували значних затрат жіночої праці.

У багатьох регіонах до ручного ткацтва залучалися майстрині-надомниці, які виготовляли ліжники, рушники, наволочки, серветки, плахти, килими тощо. Килимарство – давня галузь ручного ткацтва.

Історія народної вишивки в Україні сягає своїм корінням у глибину віків. Вишиванням споконвіку займались жінки, які з покоління в покоління передавали найтиповіші, найяскравіші зразки орнаменту, кольору, вишивальну техніку. Вишивки, передаючи характерні ознаки місцевості, різняться між собою орнаментом, технікою виконання та гамою барв.

Протягом багатьох віків безпосередній конкретний зміст символів на вишивках втрачався, але традиції використання їх не зникли. За мотивами орнаменти вишивок поділяються на три групи: геометричні, рослинні, зооморфні (тваринні) й відображають елементи символіки стародавніх вірувань, культів. Геометричні орнаменти, наприклад, притаманні всім видам народного мистецтва і всій слов'янській міфології. Різноманітні кружальця, трикутники, ромби, лінії, хрести символічно відображали уявлення наших предків про світобудову. Техніка вишивання має близько ста різних варіантів і так само, як і гама кольорів, є особливістю певної місцевості. Наприклад, полтавські вишивки виконуються хрестиком, плутаним хрестиком, подвійним прутиком, зубчиками, мережкою, прутиковою мережкою, виколюванням, довбанкою, верхоплутом, ланцюжком тощо. Візерунки виконуються окремими швами і поєднанням кількох швів. Вишивають переважно білими, зрідка – червоними та сірими нитками, а візерунок обводять чорними або кольоровими смугами. Для північної Волині характерні ромболамані лінії у вигляді стрічок горизонтального або вертикального напрямку, вишиті червоним по білому.

Вишивкам Київщини властивий рослинно-геометризований. Основні кольори – білий, коралово- червоний, відтінений чорним, трапляється жовтий і голубий. Виконується вишивка хрестиком, занизуванням, гладдю. Гуцульські вишивки відзначаються різноманітністю геометричних та рослинних візерунків, багатством композицій, кольорових поєднань, здебільшого червоного з жовтим та зеленим, причому червоний домінує. Жовтого може бути кілька відтінків, що надає вишивці золотавого відблиску. Типовим для Прикарпаття є густе заливання тла, коли велика кількість дрібних елементів заповнює площину орнаменту і візерунок окреслюється тонкими просвітами.

Вишивкою оздоблювали рушники, фіранки, одяг. Кожна дівчинка змалку вчилася вишивати і до одруження повинна була вишити не менше 40 рушників.

Унікальним українським культовим мистецтвом, пов'язаним водночас і з вірою, і з міфологією, і з обрядами, є писанкарство. Символіка писанки надзвичайно глибока й водночас проста. Яйце – символ сонця, весняного відродження природи, воскресіння душ пращурів. Писанки як ритуальні магичні знаряддя були відомі в індоєвропейських народів задовго до прийняття християнства. Але найкраще традиція збереглася саме в Україні. Писанкарством споконвіку займалися тільки жінки, але з розвитком промислів воно поширилося й серед чоловіків. Для писання писанок на яйці необхідно спеціальний писачок (писало), яким можна провести тонку лінію. Вмочують його в розтоплений віск запаленої свічки, наносять кілька перших ліній, які за задумом мають бути білими. Після їхнього застигання яйце фарбують у світлі кольори (переважно жовтий). Коли цей шар фарби висохне, наносять інший шар воску, закриваючи місця, які мають залишитися жовтими. Після цього фарбують червоним. Далі замальовують воском ті місця, які мають бути червоними. Останній колір, звичайно, найтемніший. Отже, повторюючи цю процедуру, можна отримати кілька кольорів. Розписану таким чином писанку очищають від воску шляхом нагрівання над вогнем і витирання полотняною тканиною.

Крім названих ремесел і промислів, в Україні побутує обробка каменю,

рогу та кістки, шкіри і хутра. Поширене також плетіння виробів з бісеру (прикрас), плетіння з соломки, різні види вишивки, мережива, художнього плетіння (в'язання) тощо.

Ці ремесла здавна побутовали як допоміжні види господарської діяльності, які давали можливість не тільки підтримувати матеріальний рівень родини, але й розвивали естетичний смак, виробляли одвічний потяг до краси, такий характерний для всього життя й побуту українців.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте основні ознаки фольклору.
2. На які групи поділяють дитячий фольклор?
3. Проаналізуйте пісенну народну творчість.
4. Дайте характеристику малим поетичним жанрам дитячого фольклору.
5. На які групи поділяють народні казки? Наведіть приклади.
6. Схарактеризуйте виховні можливості народної музичної творчості у вихованні сучасної дитини.
7. Проаналізуйте можливості використання народного образотворчого мистецтва у естетичному вихованні дітей.
8. Які традиційні ремесла побутовали чи досі побутують у вашій місцевості?

Завдання для самостійної роботи здобувачів вищої освіти

Тема 1. Етнографія дитинства як наука

Розкрийте сутність понять «етнографія дитинства», «народна педагогіка», «народна деонтологія», «народне дитинознавство», «етнопедагогіка».

Проаналізуйте одну зі статей, опублікованих у педагогічних періодичних виданнях, присвячену проблематиці української етнографії дитинства.

Тема 2. Етнічні складники формування духовного світу дитини

Підготуйте повідомлення на тему: «Трипільська культура», «Язичницькі боги».

Підготуйтеся до дискусії: «Вплив світоглядних уявлень українського народу на виховання сучасного школяра».

Підберіть перелік літератури про символіку українського народу.

Підготуйте наочний матеріал для учнів початкових класів для ознайомлення з символами українського народу.

Тема 3. Дитина в українській родині

Проаналізуйте історичні типи і функції українських сімей.

Проілюструйте зразками усної народної творчості місце дитини у сім'ї та проблему дітності української родини.

Проведіть дослідження та оформіть родовідне дерево

Тема 4. Національна своєрідність традицій, звичаїв, обрядів, свят, ритуалів та їх вплив на виховання дітей.

Схарактеризуйте роль дітей у річному календарі українців та їх участь у календарних святах.

Укладіть сценарії свят народного календаря, демонструючи роль дитини у народних обрядах, ритуалах.

Підготуйте повідомлення про обряди «зливки», «пострижини», «на перший хліб».

Тема 5. Народні знання та їх передача наступним поколінням

Проаналізуйте працю Г. Ващенко «Виховний ідеал».

Підберіть прислів'я і приказки, в яких відображено основні принципи родинного виховання.

Тема 6. Народна творчість та її вплив на виховання дітей

Дайте характеристику основним жанрам народної творчості.

Укладіть збірку фольклорно-етнографічних матеріалів для роботи з учнями 1-4 класів.

Тестові завдання для контролю знань здобувачів вищої освіти

1. Український педагог, з іменем якого пов'язано відновлення наукового інтересу до етнопедагогічної проблематики у кінці 60-х рр. XX ст., який писав: «Народ – живе, вічне джерело педагогічної мудрості»

1. Н. Заглада
2. В. Сухомлинський
3. О. Духнович
4. М. Грушевський
5. О. Воропай

2. Етнографія дитинства – це:

1. наука про народну педагогіку українців
2. педагогічний досвід, який сформувався у результаті виховних дій мільйонів людей протягом віків
3. наука про побут, традиційну матеріальну та духовну культуру народів та їх походження
4. наука про освіту, виховання і розвиток особистості
5. наука про матеріальну і духовну культуру дитини, особливості її побуту, звичаїв, мови і культури у педагогічному контексті

3. Видатний дослідник української етнографії дитинства другої половини XX ст., автор праць «Берегиня», «Покуть», «Посвіт», «Погостини», «Святвечір», «Місяцелік»

1. Н. Заглада
2. В. Сухомлинський
3. О. Духнович
4. Г. Ващенко
5. М. Грушевський
6. В. Скуратівський

4. Усталені погляди народу на дітей, емпіричні знання про умови й рушійні сили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства, про закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових та пізнавальних процесів у дитячому віці від народження й до фізіологічного дозрівання та включення в доросле життя –

1. етнографія
2. етнопедагогіка
3. народне дитинознавство
4. народна дидактика
5. народна деонтологія

5. Хто автор праці «Виховний ідеал»?

1. Н. Заглада
2. В. Сухомлинський

3. О. Духнович
4. Г. Ващенко
5. М. Грушевський
6. В. Скуратівський

6. Ідейне багатство нації, система філософських, політичних, правових, економічних, моральних, естетичних та релігійних ідей, поглядів, принципів ідеалів, які відображають інтереси, прагнення, потреби нації, суверенність її державності –

1. народна педагогіка
2. національна філософія
3. національна психологія
4. народна дидактика
5. національна ідеологія
6. національний світогляд

7. Система стандартних, стереотипних словесних формул, вживаних у ситуаціях, що повторюються повсякденно: вітання, прощання, вибачення, запрошення, побажання тощо

1. мовленнєвий етикет
2. рідна мова
3. народна комунікація
4. мовний досвід
5. мовлення

8. Усвідомлення індивідом своєї національної належності, специфічних рис власної нації, відмінних від інших, її історичного минулого, а також відношення до цінностей, які нація напружувала в процесі свого розвитку

1. народна педагогіка
2. національна філософія
3. національна самосвідомість
4. народна дидактика
5. національна ідеологія
6. національний світогляд

9. Етнографія дитинства - це

1. наука про народну педагогіку українців
2. педагогічний досвід, який сформувався у результаті виховних дій мільйонів людей протягом віків
3. наука про побут, традиційну матеріальну та духовну культуру народів та їх походження
4. синтез педагогіки та етнографії, це наука про матеріальну і духовну культуру дитини, особливості її побуту, звичаїв, мови і культури у педагогічному контексті

10. Зовнішнє оформлення певної урочистості чи свята:

1. ритуал
2. традиція
3. символ
4. пісня

11. До якого циклу родильної обрядовості відносять обряд «пострижини»?

1. дородового
2. власне родового
3. післяродового

12. Який з обрядів не належить до родильної обрядовості?

1. пострижини
2. оглядини
3. хрестини
4. родини
5. на перший хліб

13. Народний струнний музичний інструмент, звук на якому видобувається за допомогою ударних паличок, входив до складу троїстих музик

1. бандура
2. кобза
3. трембіта
4. цимбали
5. бубон
6. барабан

14. Під час якого родильного обряду використовують «крижмо»?

1. виводини
2. родини
3. хрестини
4. ім'янаречення
5. радосник

15. Традиційна обрядова їжа обряду хрестини – це:

1. коровай
2. печиво «жайворонки»
3. бабина каша
4. пампушки
5. мазурки

16. Стислі крилаті вислови, в яких сконцентровано виражені житейська мудрість і філософія народу, погляди на виховання дітей

1. чукикалки
2. загадки

3. прислів'я
4. забавлянки
5. приказки
6. скоромовки

17. Який принцип навчання відображається у народному прислів'ї : Всяк розумний по-своєму: один спершу, другий потім

1. Науковості
2. Міцності
3. Свідомості й активності
4. Доступності
5. Наочності
6. Врахування вікових та індивідуальних особливостей школяра
7. Емоційності
8. Систематичності і послідовності
9. Зв'язку теорії з практикою
10. Цілеспрямованості

18. Здобутки народу в галузі освіти й навчання, що виражаються у поглядах народу на знання і їх роль у житті людини, на принципи, зміст і методи навчання та втілення у народній практиці форм озброєння підростаючих поколінь знаннями, уміннями й навичками, розвитку їхніх пізнавальних сил і здібностей, на зміст народного навчання, умови трансформування різноманітних знань у якості особистості – це

1. народна дидактика
2. народна медицина
3. народна метрологія
4. народна астронімія
5. народне дитинознавство

19. Народне ремесло, яке передбачає виробництво із піску, вапняку та поташу скляних виробів:

1. гончарство
2. бондарство
3. ткацтво
4. гутництво
5. бортництво

20. До дитячих фольклорних жанрів, створених дорослими для дітей, належать:

1. дражнилки
2. колискові
3. казки
4. мирилки
5. забавлянки

21. До необрядових пісень дитячого фольклору відносять:

1. веснянки, гаївки
2. колискові
3. пісні-жарти
4. весільні пісні

22. До обрядових пісень дитячого фольклору відносять:

1. веснянки
2. колискові
3. гаївки
4. жартівливі пісні
5. купальські пісні

23. Народне ремесло, яке передбачає виготовлення місткого посуду: діжі, барила, відра, коновки, балії, дійниці :

1. гончарство
2. бондарство
3. ткацтво
4. гутництво
5. бортництво

24. Народні казки поділяються на три групи:

1. казки про рослини, казки про тварин, чарівні казки
2. казки про тварин, казки про людей, чарівні казки
3. казки про людей, соціально-побутові казки, чарівні казки
4. казки про тварин, чарівні казки, соціально-побутові казки
5. казки про рослини, казки про тварин, казки про людей

25. До дитячих фольклорних жанрів, створених самими дітьми, належать:

1. дражнилки
2. колискові
3. лічилки
4. мирилки
5. потішки
6. чукикалки

Література

1. Боровець О. В. Реалізація принципів народної дидактики в освітньому процесі НУШ. Професійний розвиток педагога: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної е-конференції «Освіта України в умовах реформування: сучасні виклики та перспективи», м. Рівне, 15 листопада 2023 р. Рівне: РДГУ, 2023. С. 15-18.
2. Віннічук А.П. Український фольклор: навчальний посібник. 2-ге вид., перероблене та доповнене. Вінниця. 2018. 168 с.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу. Київ: Фоліо, 2013. 508с.
4. Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1906 р. Київ: Інтелектуальна книга, 2017. 234 с.
5. Гриців Т., Батрин В. Українська система виховання на засадах народної педагогіки: навч.-метод. посіб. для позакл. роботи в шк. Чернівці: Нарозознав.-просвітн. центр «Факел Марії», 2013. 263 с.
6. Дністрянський М.С. Етнографія України: навч. пос. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 232 с.
7. Етнографія України : курс лекцій : навч. посібник / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; укладач О. В. Дудник. Умань : Візаві, 2019. 148 с.
8. Етнографія українців: навч. пос. / за ред. проф. С. А. Макарчука; вид. 3-є, перероб. і доп. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 711 с.
9. Етнопедагогіка: навчально-методичний посібник / упорядник Макарчук В.В. 3-є вид., переробл. і доповн. Умань: РВЦ «Софія», 2015. 205 с.
10. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Уклад. О.О.Любар, за ред. В.Г.Кременя. Київ: Знання, 2005. 767 с.
11. Кононенко П. П. Українознавство: підручник для ВНЗ. Київ: Міленіум, 2006. 872 с.
12. Лисенко Н.В. Етнопедагогіка дитинства: навч.-метод. пос. Київ: Видавничий дім «Слово», 2011. 720 с.
13. Лозко Г.С. Українське народознавство: навч. посіб. Вид. 5-те зі змінами і допов. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 512 с.
14. Мосіяшенко В. Українська етнопедагогіка. Суми: Університетська книга, 2019. 175 с.
15. Народна культура українців : життєвий цикл людини : іст.-етнолог. дослідж.: у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2016. Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. 400 с.
16. Скуратівський В. Погостини. Київ:КМ-БУКС, 2017. 128с.
17. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка : навч. пос. Київ: ІЗМН, 1996. 288с.
18. Українське народознавство: навч. посіб. / За ред. С.П.Павлюка; передмова М.Г.Жулинського. - 3-є вид., випр. Київ: Знання, 2006. 568 с.